

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

УДК 911.3:379.85

**АНАЛІЗ ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ МАРШРУТІВ
ПАМ'ЯТІ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

ОР Магістр

галузь знань 10 – Природничі науки

спеціальність 106 - Географія

освітня програма - Географія рекреації та туризму

Кваліфікаційна робота
магістра
КУЛАГІНОЇ Аліни Ігорівни

Науковий керівник:
к. геогр.н., доцент
Арїон Оксана Василівна

Допущено до захисту

Протокол кафедри географії України № _____ від « _____ » _____ 20__ року

Завідувач кафедри географії України
к.геогр.н., доц. Сергій УЛІГАНЕЦЬ

(підпис)

КИЇВ – 2024 рік

АНОТАЦІЯ

Кулагіна А. А. І. Аналіз закордонного досвіду розвитку маршрутів пам'яті: уроки для України. 106 -Географія, ОНП «Географія рекреації та туризму», ОР Магістр. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, кафедра географії України. Київ, 2024.

Дипломна робота присвячена аналізу закордонного досвіду розвитку маршрутів пам'яті та вивченню можливостей їх застосування та адаптації в Україні. Детально розглянуто теоретичні основи формування маршрутів пам'яті, їх значення у збереженні культурної спадщини та ролі у формуванні національної ідентичності. Аналізується світовий досвід, зокрема європейські та американські проекти, що демонструють успішну інтеграцію маршрутів пам'яті у культурний і туристичний розвиток: Європейські культурні маршрути, американські національні історичні стежки та інші, які показують різні підходи до використання маршрутів пам'яті як засобу освітньої та туристичної привабливості. Особлива увага приділяється інноваційним методам інтерпретації історії, використанню сучасних технологій для формування нового досвіду для відвідувачів.

Також представлено ряд рекомендації для розробки та популяризації маршрутів пам'яті в Україні: стратегії адаптації зарубіжного досвіду, врахування специфіки української історії та культурних особливостей, а також залучення широкої громадськості через освітні та культурні заходи.

Робота має теоретичне та практичне значення для розвитку культурної політики України, зокрема у сфері збереження історичної спадщини та розвитку туризму. Підкреслюється важливість інтеграції маршрутів пам'яті у національну стратегію культурного розвитку для сприяння підвищенню обізнаності про культурну ідентичність, формування громадської свідомості та підтримці культурного розмаїття.

Ключові слова: маршрути пам'яті, історична пам'ять, міжнародний досвід, Україна, культурні маршрути.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ МАРШРУТІВ ПАМ'ЯТІ	6
1.1 Визначення та сутність поняття "маршрути пам'яті"	6
1.2 Роль та значення маршрутів пам'яті у формуванні національної ідентичності	11
1.3 Основні принципи та етапи розвитку маршрутів пам'яті.....	15
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ МАРШРУТІВ ПАМ'ЯТІ	19
2.1 Європейський досвід створення та популяризації маршрутів пам'яті.....	19
2.2 Приклади успішних проектів маршрутів пам'яті у США та Канаді .	26
2.3 Інноваційні підходи та інструменти у формуванні маршрутів пам'яті за кордоном.....	34
РОЗДІЛ 3. УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ РОЗВИТКУ МАРШРУТІВ ПАМ'ЯТІ	37
3.1 Адаптація зарубіжного досвіду до українських реалій	37
3.2 Пріоритетні напрями та об'єкти для створення маршрутів пам'яті в Україні	41
3.3 Рекомендації щодо стратегії розвитку та популяризації маршрутів пам'яті в Україні.....	47
3.4 Маршрут пам'яті російсько-української війни (Київщина)	49
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	57
ДОДАТКИ	63

ВСТУП

У сучасному світі маршрути пам'яті стають важливими елементами культурної та історичної самобутності кожної країни, відіграючи ключову роль у збереженні історичної спадщини та формуванні національної ідентичності. Вони не лише сприяють вшануванню пам'яті про значущі події та особистості, але й відкривають широкі можливості для освіти, культурного обміну та розвитку туризму. З огляду на глобалізаційні процеси та зростаючу взаємозалежність країн, аналіз міжнародного досвіду розвитку маршрутів пам'яті набуває особливої актуальності. Цей досвід може надати цінні уроки та ідеї для реалізації подібних проєктів в Україні, з урахуванням національних особливостей та історичного контексту.

Дана дипломна робота має на меті дослідити різноманітні підходи до створення та розвитку маршрутів пам'яті в різних країнах світу, виявити ключові фактори їх успіху та визначити потенційні можливості їх адаптації та впровадження в Україні.

Мета даного дослідження полягає в аналізі закордонного досвіду розвитку маршрутів пам'яті та визначенні можливостей його застосування та адаптації в контексті України.

Для досягнення визначеної мети поставлені наступні **завдання**:

1. Огляд та аналіз різноманітних джерел за темою маршрутів пам'яті, зокрема зарубіжних наукових праць, статей, доповідей та кейс-стаді, щоб отримати всебічне розуміння предмету дослідження.
2. Вивчення кращих практик розвитку маршрутів пам'яті в різних країнах, включаючи стратегії планування, методи інтерпретації історичних подій, взаємодію з відвідувачами, а також способи залучення громадськості та просування маршрутів.
3. Аналіз впливу маршрутів пам'яті на суспільство та економіку, включаючи освітній вплив, зміцнення національної ідентичності, розвиток туризму та економічне зростання.

4. Оцінка потенціалу застосування зарубіжного досвіду в Україні, з урахуванням специфіки української історії, культури та сучасних соціально-економічних умов.
5. Розробка рекомендацій щодо адаптації та впровадження успішних міжнародних практик розвитку маршрутів пам'яті в Україні, з метою підвищення їх ефективності та впливу на суспільство.
6. Пропозиції щодо подальших досліджень у цій області, які могли б сприяти розширенню знань і покращенню практик у сфері маршрутів пам'яті в Україні.

Об'єктом дослідження є маршрути пам'яті як інструменти збереження історичної пам'яті, культурного спадку та формування національної ідентичності. Це включає в себе комплексні мережі меморіалів, музеїв, історичних місць та інших локацій, пов'язаних із важливими історичними подіями, фігурами та процесами в різних країнах світу.

Предмет дослідження зосереджується на аналізі механізмів розвитку цих маршрутів пам'яті, зокрема на підходах до їх створення, управління, просування та залучення аудиторії.

Методологічною основою дослідження стали методи компаративного аналізу, загальнонаукові методи: аналіз та синтез даних, узагальнення та систематизації інформації, та спеціальні (метод опитування).

В процесі роботи використана інформація з відкритих джерел, різних наукових публікацій (періодичні видання, монографії, збірки), матеріали з сайтів міжнародних організацій (International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), Council of Europe, UN WTO та ін.), результатах власних спостережень.

Структурно робота складається з вступу, висновків, трьох розділів, додатків. Викладена на 62 сторінках тексту. Список використаних джерел налічує понад 50 найменувань. Ілюстрована рисунками та таблицями

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ МАРШРУТІВ ПАМ'ЯТІ

1.1 Визначення та сутність поняття "маршрути пам'яті"

Маршрути спадщини - це пішохідні та автомобільні маршрути в міських і сільських місцевостях, які позначені знаками та путівниками як такі, що мають відношення до культурної спадщини. Спадщина може бути архітектурною пам'яткою, або ж це може бути наратив культурної спадщини. У більшості випадків вона знаходиться у публічному просторі.

Характер маршруту може бути корисним для розвитку громади, участі громади, відкриття спадщини громади, а також для залучення громади до розробки стежок .

"Маршрути пам'яті" мають значний потенціал для розвитку та зміцнення громад. Ці маршрути залучають людей до дослідження і оцінки місцевої культури та історії, підвищуючи усвідомленість і повагу до культурної спадщини. Вони можуть стимулювати місцевий туризм, що сприятиме економічному розвитку через створення робочих місць і збільшення доходів.

Крім того, спільна робота над створенням та підтримкою стежок спадщини може сприяти згуртуванню громади. Це надає жителям можливість брати активну участь у збереженні своєї історії та культури, а також підвищує їхнє відчуття власності та відповідальності за місцеве середовище. Стежки також стимулюють навчання та освітню діяльність серед учасників всіх вікових груп, відкриваючи нові аспекти місцевої історії, які можуть бути невідомі навіть мешканцям.

Це все робить "стежки спадщини" не просто туристичною атракцією, а важливим інструментом культурної освіти, соціальної інтеграції та спільного розвитку громад. Таким чином, вони стають важливим елементом у формуванні ідентичності та сприянні культурному розмаїттю.

Прогулянки, пов'язані з об'єктами спадщини (культурної чи природної) здавна викликають зацікавленість як засіб розкриття прихованих багатств країни. Вони сприяють розвитку історії та характеру міста а чому тільки міста?

Сільські місцевості не пов'язані з прогулянками і об'єктами спадщини? через розвиток інтересу до міської природоохоронної діяльності та залучення місцевої громади.

Прогулянка спадщиною може заохотити людей підтримувати такі проекти, як збереження та захист історичних пам'яток, збираючи достовірну інформацію про них та публікуючи її у різних засобах масової інформації. Резиденції видатних громадян також є частиною спадщини. У соціальному плані об'єкти спадщини мають потенціал сприяти життю та ідентичності місцевості. У багатьох випадках це місця, які є осередками громадської активності, наприклад, громадські зали, школи, інститути, місця релігійного поклоніння та парки.

Як було нами зауважено в дослідженні [52]: «Концепція маршрутного туризму як специфічної форми подорожі, що з'єднує різноманітні території, пам'ятки та місцевості, викликає значний інтерес у дослідників, які визначають унікальні особливості цього напрямку. Такі маршрути, зазвичай, базуються на вже існуючих шляхах, які спочатку об'єднували культурні та історичні локації, сприяючи соціальному, економічному, та культурному розвитку регіонів. Маршрутний туризм інтегрує в себе різноманітні аспекти, починаючи від традиційних торговельних шляхів до маршрутів, залучених у релігійні практики».

Розвиток туристичних маршрутів є особливо активним у розвинених країнах, де туризм досяг високого рівня організації. В цих країнах створені тематичні туристичні маршрути, які демонструють багату культурну спадщину та природні особливості.

Наприклад, у країнах Європи було розроблено низку культурних маршрутів, головною метою яких було підвищення обізнаності про європейську культуру через подорожі та використання європейської культурної спадщини як засобу стимулювання соціального, економічного та культурного розвитку [40].

Маршрути пам'яті поширені і на території британських островів. Зокрема, серед подібних об'єктів маршрутів Великобританії варто згадати наступні [41-43]:

- Стежка спадщини природного заповідника East Wretham Heath;
- Стежка спадщини Південної набережної Великого Ярмута;
- Стежка спадщини ферми Грессенхолл;
- Стежка спадщини села Гаппісбург;
- Стежка спадщини Хінгема, Хардінгема, Гекфорда та Деопема;
- Стежка спадщини Літтл-Данхем;
- Стежка спадщини Другої світової війни в Лоддоні;
- Стежка спадщини Лінг;
- Nar Valley Way: Шлях спадщини від Літчема до Грессенхолла;
- Шлях спадщини церков Норфолку: Круглі вежі та нормандські двері;
- Шлях спадщини церков Норфолку: Круглі вежі, купелі та піщини;
- Шлях спадщини церков Норфолку: Саксонські вежі;
- Шлях спадщини вікінгів у Норвічі;
- Шлях спадщини вікінгів у Тетфорді.

У Сполучених Штатах були розроблені стежки західної спадщини, щоб стимулювати інтерес до театральних постановок, кінних фургонів, стежок для верхової їзди та інших цікавих місць та заходів для туристів. Ці стежки сприяють залученню туристів, збагаченню їхнього досвіду та підтримці місцевої культури і економіки.

Можна сказати, що всі ці стежки чи шляхи представляють собою мережу туристичних маршрутів, які вирізняються особливою мотивацією туристів і метою подорожі. Такі маршрути допомагають відвідувачам глибше зануритись в історичну та культурну спадщину регіону, забезпечуючи незабутні враження та нові знання.

В цілому, аналіз джерел показує, що в публікаціях на туристичну тематику концепція маршрутів розвивається по мірі появи нових видів туризму: « від вузького розуміння, яке вбачає в маршруті лише подорож між двома чи більшою кількістю пунктів, до більш широкої інтерпретації, що включає мережу з різноманітними учасниками, які співпрацюють задля досягнення спільних цілей» [52].

Зокрема, таке розширене бачення підтримується Всесвітньою туристичною організацією (UNWTO) та Європейською туристичною комісією [51].

Так, Хартія культурних маршрутів ICOMOS (2008) розуміє культурний маршрут як засіб комунікації наземним, водним або іншим типом транспорту [36].

Відповідно до Moulin & Boniface: «маршрути та мережі є різними поняттями; маршрути є фактичним маршрутом подорожі, тоді як мережі є фоновою сутністю для їх підтримки» [8, 12, 13].

В керівництві UNWTO та Європейської туристичної комісії (ETC), зазначається, що «первісна мета туристичних маршрутів полягала у тому, аби об'єднати певну тему, створивши лінійний або кільцевий маршрут, який би направляв мандрівників» [51].

Проте, як було згадано в дослідженні [52] «з часом ця концепція значно розширилася, і наразі існує багато маршрутів, що не передбачають жорстко визначеного або рекомендованого шляху подорожі. Такий підхід дозволяє мандрівникам мати більшу свободу вибору і самостійно вирішувати, які об'єкти відвідати та в якому порядку, тим самим адаптуючи подорож до власних інтересів і уподобань».

Концепція маршрутного туризму в науковій літературі різними дослідниками описується як послідовність географічно зв'язаних точок чи об'єктів інтересу, які визначають шлях подорожі. Мандрівники можуть слідувати цим маршрутам, зупиняючись для відпочинку чи дослідження окремих локацій на будь-якому етапі своєї подорожі [52]

З іншого боку, Лоуренс називає маршрутний туризм «об'єднанням низки пам'яток для просування місцевого туризму шляхом заохочення відвідувачів подорожувати з одного місця в інше» [12]. Крім того, маршрутний туризм називають «діяльністю мандрівників, які насолоджуються туристичними продуктами, які знаходяться вздовж заздалегідь визначеного курсу або напрямку» [19].

Надь і Піскоті також ототожнюють маршрутний туризм з «культурним маршрутом», який є «новим типом збереження та використання спадщини, що означає як географічну подорож різними територіями та місцевостями, так і розумову подорож із цінностями, емоціями, почуттями та досвідом, які формуватимуть кінцевий продукт»[54]. Автори далі розкривають відмінності між культурними та туристичними маршрутами, за яких культурні маршрути не створюються чи не плануються, а відкриваються через історичне значення. Туристичні маршрути, з іншого боку, плануються відповідно до інтересів клієнтів, географічної структури, доступності, визначних пам'яток або будь-якої іншої поваги без будь-якого наукового обґрунтування. Це стосується, наприклад, маршруту винного туризму, визначеного Брувером, як «туристичний маршрут, який з'єднує кілька виноробних маєтків і виноробень певної місцевості». Крім того, існує також транскордонний туристичний маршрут, який визначається як «маршрут, розроблений туристичними компаніями чи іншими організаціями, який з'єднує території суміжних країн, як правило, з тематичною спрямованістю, який можна відвідати як індивідуально, так і туристичними групами» [52].

Не всі туристичні маршрути мають однакову природу і не працюють подібним чином. Відповідно, туристичні маршрути можна класифікувати за різними категоріями, як продемонстрували Всесвітня туристична організація ООН (UNWTO) і Європейська туристична комісія (ETC) у 2017 році щодо транснаціональних ініціатив [51]. Варто зазначити, що один проект часто можна віднести до кількох категорій ініціатив. Наприклад, Шовковий шлях є відомим транснаціональним туристичним маршрутом, який втілює в собі кілька категорій, включаючи культурні, історичні та торговельні шляхи, ілюструючи взаємозв'язок різних типів туристичних маршрутів у різних регіонах і темах. Ця класифікація дозволяє більш детально розуміти та підходити до розробки та просування туристичних маршрутів, визнаючи їх різноманітні характеристики та потенційний вплив.

Отже, аналіз джерел показує, що найбільш точним щодо теми даного дослідження є наступне визначення [52]: «**туристичні маршрути пам'яті** — це

кураторські шляхи, що направляють індивідуальних відвідувачів або групи через місця, значущі для ознайомлення з історичними подіями, культурною спадщиною або через особисті оповіді та спогади».

Ці маршрути мають особливу цінність, оскільки допомагають глибше зрозуміти та оцінити минуле, занурюючи мандрівників в атмосферу реальних місць, пов'язаних з конкретними подіями, історіями або особистостями. Вони стають мостом між минулим та сьогоденням, сприяючи осмисленню історичних уроків та культурної спадщини в контексті сучасного світу.

Подібні маршрути часто зосереджуються на місцях, пов'язаних із важливими історичними подіями, таких як поля битв, пам'ятники, музеї тощо, які пов'язані з визначними діячами чи суспільно-політичними рухами. Вони прагнуть зберегти та вшанувати історичні події, гарантуючи, що пам'ять про них не загубиться часом.

Туризм пам'яті відноситься до захоплюючої діяльності, яка бере культуру як основну основу та використовує творчі інновації як форму презентації [3]. Він відрізняється від дестинацій культурного туризму та креативних зон у традиційному розумінні, які використовують носіїв креативності для відображення та активізації оригінальних культурних конотацій [3,4].

Загалом туристичні маршрути пам'яті пропонують захоплюючий та багатогранний підхід до вивчення історії, культури та ідентичності. Вони слугують шляхами для зв'язку людей із минулим, сприяючи почуттю причетності, співпереживання та вдячності за складність людського досвіду.

1.2 Роль та значення маршрутів пам'яті у формуванні національної ідентичності

Серед іншого, роль та значення маршрутів пам'яті у формуванні національної ідентичності, розглянуто в нашому дослідженні [52], де зокрема зауважено: «Маршрути пам'яті відіграють значну роль у формуванні національної ідентичності, оскільки вони втілюють колективну пам'ять народу,

його історичний досвід та культурні традиції. Це не просто географічні або фізичні маршрути, а скоріше символічні шляхи, що пов'язують значущі для нації місця, події та персоналії, формуючи таким чином усвідомлення спільної історії та спадщини. Перше та найголовніше, маршрути пам'яті допомагають зберігати історичну пам'ять, роблячи історичний досвід доступним для сучасних та майбутніх поколінь. Через відвідування місць історичної ваги, таких як меморіали, музеї, історичні пам'ятки, люди мають можливість відчувати зв'язок з минулим, зрозуміти його важливість та вплив на сучасне життя».

Дослідники, такі як П'єр Нора в своїй концепції "місця пам'яті" (*lieux de mémoire*), підкреслюють, що такі місця є ключовими для збереження колективної пам'яті нації [47].

Як зауважено в [52]: «Для деяких істориків історична пам'ять іноді виступає як синонім історії, що не відображає реального співвідношення цих понять. Дійсно, зв'язок між ними існував з незапам'ятних часів: ще в давнину головною функцією історії розуміли функцію «забуття», тобто збереження пам'яті про події, що сталися. Тему пам'яті обговорювали ще античні філософи. У писемних культурах завдання історика полягало в тому, щоб зафіксувати події, що відбулися, а також винести з них моральний і політичний урок. Тексти, однак, зберігали лише деякі відомості про те, що сталося з народами, і, як правило, представляли особливу версію історії».

До легенд і переказів як частини історичної пам'яті звертався італійський філософ першої половини XVIII ст. Дж. Віко, який вважав, що усний переказ, втілений у міфах, містить пам'ять про справжні події. Він зазначав, що люди мають надто багато вкорінених уявлень про себе та про близькі їм речі, і через це виглядають дурнями в тому, чого вони не розуміють [50].

Німецький філософ Ф. Ніцше у своїй праці «Про користь і шкоду історії для життя» вперше поставив питання про соціальну функцію забуття; головним питанням для нього було визначення межі, за якою пам'ять стає загрозою для сьогодення. Подібно до того, як окремим людям іноді доводиться забувати про лікування, так само роблять і народи та культури. Ф. Ніцше стверджував, що

взагалі неможливо жити без можливості забуття: «Існує певний ступінь безсоння, роздумування, історичного сенсу, через який життя завдає шкоди і врешті знищується, будь то людина, або народ, або культура». Ф. Ніцше не має позитивістського погляду на наукову історію як на «вмістилище» історичної пам'яті [47]. Зокрема, засновником теорії історичної колективної пам'яті вважається відомий французький соціолог М. Хальбвакс. Він відрізняв колективну пам'ять, з одного боку, від історії, з іншого - від індивідуальної пам'яті, пам'яті про події, пережиті окремою особою. М. Хальбвакс об'єднав усе різноманіття форм комеморації в єдину концепцію та запропонував розглядати пам'ять як колективний соціальний феномен, а згодом визначив колективну пам'ять як репрезентацію минулого, розділену та сконструйовану членами соціальної групи [55].

Філософ першим зрозумів, що пам'ять є соціально детермінованим феноменом: суспільство створює каркас для спогадів; спільні події та персонажі втілюють ідентичність групи; стільки спогадів, скільки груп. Однак він також зазначає, що пам'ять є необхідним елементом для життя та виживання суспільства, будучи спільною річчю, яка складає суспільство та є ключем до його ідентичності. Слід підкреслити, що колективна пам'ять, на думку М. Хальбвакса, не є універсальною, це завжди історія окремих груп, а групи можуть бути різними, як невеликі локальні спільноти, так і нації. Проте, чим більша спільнота, тим більше цілеспрямованих зусиль потрібно для формування та підтримки колективної пам'яті. Крім того, існує кілька варіантів колективної пам'яті одночасно. Це зумовлено одночасним існуванням багатьох груп. М. Хальбвакс вважав, що кожна з цих груп має свою історію. Саме він висловив дійсно глибоку думку про історичну пам'ять як найважливіший чинник самоідентифікації соціальної чи будь-якої іншої групи [55].

Я згадується у [52] «великий внесок у формування поняття «історична пам'ять» зробили представники французької історичної школи «Анналів». Вони стверджували, що історія повинна бути пов'язана з інтересами і проблемами сьогодення і відтворювати картину минулого живих людей, звідси інтерес до

відтворення повсякденного життя, на відміну від установки попередньої історичної науки, спрямованої на виявлення абстрактних схем. історичних подій і зосереджено насамперед на основних подіях минулого, історії держав або класів».

Інтерес до теми історичної пам'яті зріс після Другої світової війни під впливом цієї найтрагічнішої події в історії ХХ століття. Історичну пам'ять у контексті питання відповідальності за війну та злочини гітлерівського режиму розглядав один із найвидатніших соціологів минулого століття, лідер Франкфуртської школи Т.Г. Адорно [37].

В нашому попередньому дослідженні [52] звертається, зокрема, увага на невіддільність поняття «історична пам'ять» та «ідентичність»: «між ними існують стосунки тісного взаємозв'язку та взаємозалежності, оскільки збереження пам'яті є найважливішою умовою самовизначення особистості та зміцнення соціальних груп». Ідентичність конструюється в процесі розуміння історії нації, її сучасного становища, можливих і бажаних перспектив, а отже, історична пам'ять є фактором формування саме цієї ідентичності. Підкреслюючи цей факт, Дж. Ассманн визначає «ідентичність» як «політичну уяву», зумовлену «культурною пам'яттю» [3]. Ідентичність, як етнічна, так і національна, закорінена в історичній пам'яті. Тому маніпуляції історичною пам'яттю в політичних цілях є також маніпуляціями групової ідентичності. Отже, національна ідентичність постає як імператив при виборі історичного шляху розвитку нації. Вона виступає як результат минулого і водночас як взаємодія з майбутнім, а отже, формування позитивних образів національної ідентичності та історичних дискурсів може сприяти вирішенню проблем національної інтеграції».

«Історична пам'ять відіграє ключову роль в інформаційній війні, оскільки завдяки перегляду історії пам'ять цілеспрямовано формує спотворення образів минулого, які активно впроваджуються в індивідуальну та суспільну свідомість, сприяючи тим самим серйозній трансформації духовної ситуації у суспільстві, викликаючи духовні потрясіння (ненависть до минулого, неприйняття

сьогодення, страх перед майбутнім), відчутні зміни у сфері цінностей (розмивання меж між моральним і аморальним) і своєрідний екзистенційний страх. У результаті людина перетворюється з активного суб'єкта історичного процесу та політичного життя на об'єкт маніпуляції, чим послаблює національну безпеку держави. Це означає, що історична пам'ять є вагомим чинником не лише формування національної ідентичності, а й забезпечення національної безпеки, а минуле держави – справжнім плацдармом інформаційної війни. Тому побудова національної ідентичності та історичної пам'яті є завданням держави» [52].

«В даному випадку маршрути пам'яті мають непереоцінене значення для формування національної ідентичності, оскільки вони допомагають зберігати колективну пам'ять, зміцнювати почуття спільноти, сприяти примиренню та освіті. Вони є важливими інструментами для збереження та передачі культурної спадщини майбутнім поколінням, а також для підтримки розвитку відкритого, інклюзивного суспільства» [52].

Таким чином, маршрути пам'яті є життєво важливим аспектом того, як нації запам'ятовують, навчають і засвоюють свою історію, культуру і цінності. Вони забезпечують рамки, в яких окремі особи та громади можуть вписати свої власні історії в ширший наратив нації, тим самим сприяючи формуванню почуття спільної ідентичності та приналежності.

1.3 Основні принципи та етапи розвитку концепції маршрутів пам'яті

Спадщина в сучасному розумінні є концепцією, що значно розширилася порівняно з минулим, охоплюючи не лише окремі твори мистецтва чи історичні пам'ятки, але й широкий спектр культурних, історичних, архітектурних, археологічних, місцевих, природних та геологічних цінностей. З часом до цієї концепції були додані групи будівель, архітектурні ансамблі, міські та сільські території, археологічні залишки, історичні місця, культурні ландшафти, давні сади, а також нематеріальні цінності. Таке розширення поняття спадщини значно збільшило її важливість з другої половини двадцятого століття.

В цьому контексті, категорія пам'ятних маршрутів також зазнала розвитку, вписуючись в ширше розуміння спадщини та збагачуючи її через внесок у міжкультурні взаємодії. Маршрути спадщини, що включають в себе шляхи, пов'язані з пам'ятними подіями чи фігурами, відіграють ключову роль у формуванні колективної пам'яті та ідентичності.

Тісно пов'язаною з маршрутами пам'яті є концепція культурних маршрутів. **Культурні маршрути** — це шляхи, що ведуть через різні країни та культури, і відображають вірування, способи життя та культурні особливості різних епох. Вони є доказом і основою для розвитку міжкультурного діалогу та обміну, відіграючи важливу роль у збереженні та поширенні культурної спадщини.

Культурні маршрути доповнюють та розширюють концепцію маршрутів пам'яті, разом формуючи багатогранну картину глобальної спадщини, що сприяє глибшому розумінню історичної та культурної різноманітності світу.

«Розгляд маршрутів пам'яті як нової концепції чи категорії не суперечить і не збігається з іншими категоріями чи типами культурних об'єктів – тощо – які можуть існувати в межах певного культурного маршруту. Він просто включає їх у спільну систему, що підвищує їхнє значення» [36].

Як також зазначено в Хартії ICOMOS про культурні маршрути [36], культурні маршрути як безперервні та спільні системи синтезують різноманітні елементи спадщини та/або суб-об'єкти через культурні ландшафти разом із культурними, історичними, символічними, функціональними та економічними цінностями як нематеріальними, зв'язуючи та інтегруючи їх у міждисциплінарній та взаємній рамках. Хоча значення та складові культурних маршрутів ще належним чином не визначені, існує декілька точок зору на цю тему як у національних, так і в міжнародних колах і літературі; було організовано численні зустрічі, організації та конференції, а також було проведено багато досліджень дослідниками з різних галузей для обговорення та уточнення терміну.

Для створення ефективних та значущих маршрутів пам'яті, важливо дотримуватися деяких основних принципів, які включають:

1. **Повага та цілісність:** Маршрути пам'яті повинні бути розроблені з повагою до історичної точності та чуттєвості до культурної спадщини, як зазначено в дослідженнях П'єра Нора. Це означає збереження автентичності об'єктів і історичних подій, уникнення сучасних додатків або змін, які можуть спотворити первісне значення.
2. **Розуміння між пам'яттю та історією:** Підхід до маршрутів пам'яті має відображати баланс між "живою" пам'яттю, яка передається від покоління до покоління, та історичною реконструкцією, яка часто курується державними та академічними інституціями. Важливо, щоб такі маршрути допомагали відвідувачам розуміти цей динамічний процес формування історичної свідомості.
3. **Інклюзивність та різноманітність:** Маршрути пам'яті повинні відображати і представляти широкий спектр історій та досвідів, щоб усі члени спільноти могли відчувати свою причетність до спільного минулого. Це означає включення різних голосів і перспектив, що сприяє формуванню більш об'єднаної та цілісної національної чи місцевої ідентичності.
4. **Освітня цінність:** Кожен маршрут пам'яті має служити не тільки місцем вшанування минулого, а й засобом навчання для сучасних та майбутніх поколінь. Це включає в себе розробку інтерпретаційних матеріалів, проведення екскурсій та освітніх програм, які допомагають відвідувачам глибше зрозуміти історичний контекст та значення місць.

Ці принципи допомагають забезпечити, що маршрути пам'яті виконують свої основні функції — збереження історії, освіта та виховання, та сприяння громадському діалогу та рефлексії.

Етапи формування концепції маршрутів пам'яті

1. Виникнення ідеї (після 1918 року). Після значних руйнувань Першої світової війни зросла потреба в збереженні історичної пам'яті та

культурних цінностей. Це стимулювало інтерес до створення маршрутів, які б відображали історичні події та культурні традиції.

2. Розвиток концепції (1960-1980-ті роки). З розвитком туристичної індустрії та зростанням інтересу до культурного туризму маршрути пам'яті почали розглядатися як спосіб привабити відвідувачів та одночасно зберегти історичні та культурні пам'ятки.
3. Глобалізація та розширення (1990-ті – початок 2000-х). У період глобалізації з'явилася можливість обміну досвідом між країнами у сфері збереження культурної спадщини. Міжнародні організації, такі як ЮНЕСКО, взяли активну участь у просуванні маршрутів пам'яті на світовому рівні.
4. Цифровізація та інновації (2000-ні – дотепер). Розвиток цифрових технологій та соціальних медіа відкрив нові можливості для розширення концепції маршрутів пам'яті. Використання додатків, віртуальних турів та інших інноваційних інструментів зробило маршрути пам'яті доступнішими та привабливішими для ширшої аудиторії.

Маршрути пам'яті є потужним засобом для збереження історії та культурної спадщини, надаючи важливі освітні та соціальні функції. Їх розвиток вимагає відповідального підходу та активної участі різних груп суспільства для того, щоб вони служили джерелом знань, натхнення та примирення для майбутніх поколінь.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ РОЗВИТКУ МАРШРУТІВ ПАМ'ЯТІ

2.1 Європейський досвід створення та популяризації маршрутів пам'яті

Всесвітня туристична організація ООН (ЮНВТО) та Рада Європи розпочали співпрацю з метою покращення туристичного досвіду вздовж культурних шляхів Європи. Це партнерство має на меті підкреслити значення цих маршрутів для сталого розвитку туризму, збереження культурної спадщини та сприяння міжкультурному діалогу. Визнаючи додаткову цінність цих маршрутів, ініціатива прагне сприяти соціальному, економічному та культурному розвитку, одночасно зміцнюючи історичні зв'язки між Європою та її країнами-партнерами. Ця співпраця є яскравим прикладом того, як міжнародні організації можуть відігравати ключову роль у посиленні впливу маршрутів пам'яті на глобальному рівні.

Створення та популяризація маршрутів пам'яті в Європі є свідченням багатого історичного полотна континенту та його прагнення зберігати і вшановувати своє багатогранне минуле. Ці маршрути слугують не лише освітніми інструментами, але й мостами, що з'єднують різні культури, сприяючи взаєморозумінню та пам'яті. Через призму кількох ключових ініціатив ми можемо спостерігати широту і глибину залучення Європи до цієї діяльності зі збереження культурної спадщини.

Одним з яскравих прикладів є **Європейський маршрут історичних термальних міст**, сертифікований Радою Європи у 2010 році. Цей маршрут вшановує терапевтичну традицію використання гарячих джерел - практику, що сягає корінням у сиву давнину і охоплює багато європейських народів. Маршрут з'єднує міста, відомі своєю курортною культурою, такі як Баден-Баден, Бат і Будапешт, які набули особливої популярності у 18-19 століттях. Ці міста були не лише оздоровчими центрами, але й осередками культурного обміну та місцями зародження сучасного туризму, які відвідувала престижна політична та культурна еліта того часу. Ця ініціатива підкреслює, як маршрути пам'яті можуть

увібрати в себе як матеріальну, так і нематеріальну спадщину Європи - від архітектурних шедеврів до соціальних практик, які їх надихали.

Термалізм - терапевтичне використання гарячих джерел - був поширений в Європі з давніх часів до наших днів. Багато міст вздовж цього маршруту були відомі ще за часів Римської імперії, а в деяких з них збереглися вражаючі руїни лазень і пов'язаних з ними курортних споруд. Найвідоміші міста досягли вершини своєї слави у 18-19 століттях, коли було розроблено широкий спектр нових медичних та оздоровчих процедур, а подорожі стали набагато простішими з появою залізниць.

Престижна політична і культурна еліта, яка подорожувала до європейських курортів, створюючи центри культурного обміну в численних містах, можна сказати, започаткувала сучасний туризм, яким ми його знаємо. Ці знаменитості закріпили репутацію термальних міст-курортів і поклали початок справжньому тренду - розвитку престижних готелів і різноманітних розважальних заходів, від перших казино до музичних театрів, критих набережних і ландшафтних садів для розваг модних туристів.

Баден-Баден, Бат, Будапешт, Карлові Вари, Спа та Віші - це лише кілька найвідоміших європейських курортів, але Європа є домом для багатьох інших міст з унікальними міськими характеристиками, різними стилями архітектури та різними курортними традиціями, побудованими навколо купання або пиття термальних вод. Цю курортну культуру, в усьому її розмаїтті та місцевому колориті, справді можна вважати унікальною європейською спадщиною.

Сьогодні дані міста розповідають історії важливої європейської пам'яті завдяки щорічним фестивалям, заходам та безлічі мистецьких і творчих заходів, в яких туристи можуть взяти участь. Перш за все, мандрівник може активно насолоджуватися насолодами та перевагами термальних вод, розслабитися та відчувати справжню мультисенсорну традицію.

Маршрут **Стежка Південної набережної Великого Ярмута, Норфолк, Англія** [41] висвітлює будівлі та місця, що становлять історичний інтерес, майже кожна будівля має історичну довідку. Стежка історичною Південною

набережною включає в себе рибопереробний завод 19-го століття, міські укріплення Грейт-Ярмута кінця 13-го століття і місце розташування францисканського монастиря Грейфрайарс (рис. 2.1)

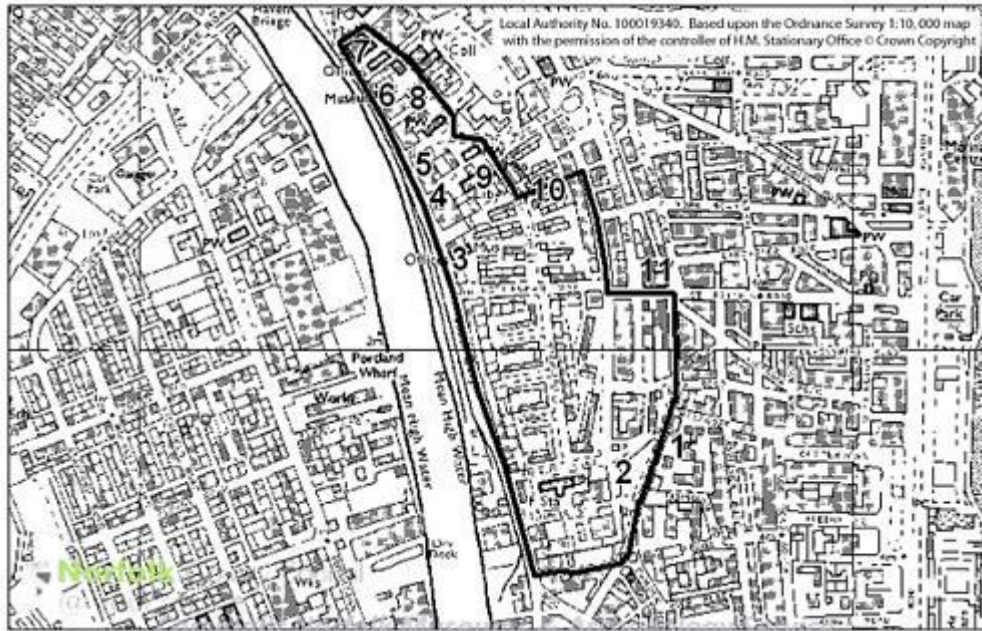

Рис.2.1 Стежка спадщини Південної набережної Великого Ярмута [41]

Маршрут пам'яті ферми Грессенхолл [42]. Ферма і робітничий будинок Грессенхолл - це музей і об'єкт культурної спадщини в Норфолку, Англія, що пропонує детальний погляд на сільське життя. Особливої уваги заслуговує Стежка спадщини, яка пропонує відвідувачам цікавий спосіб дослідити сільськогосподарську історію регіону. Стежка включає різні зупинки навколо ферми, демонструючи традиційні методи ведення сільського господарства, місцеву дику природу та історичні будівлі. Це освітній досвід, який поєднує красу природного середовища з історичними знаннями, що робить цей візит цікавим для сімей, ентузіастів історії та любителів природи. Відвідувачі можуть побачити відреставровану сільськогосподарську техніку, старовинні породи худоби і, можливо, навіть взяти участь у сезонних заходах чи майстер-класах (рис. 2.2.).

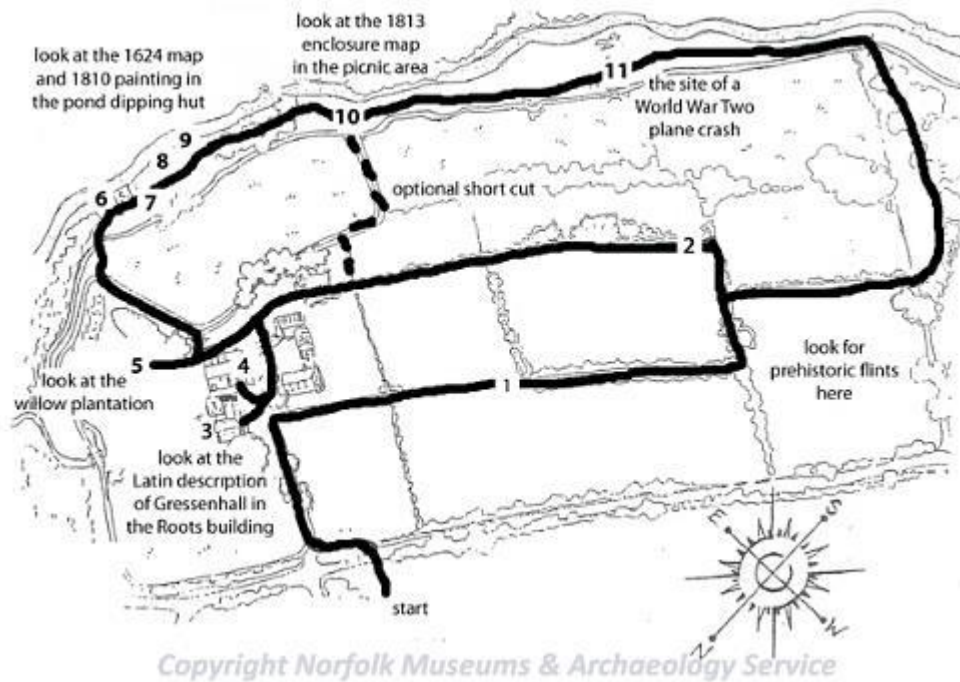

Рис.2.2 Маршрут пам'яті ферми Грессенхолл [43]

Іншою показовою ініціативою є **"Визвольний шлях Європи"**, розроблений Фондом LRE . Цей маршрут простежує звільнення Європи від нацистської окупації під час Другої світової війни, пропонуючи багатонаціональний і багатоперспективний підхід до вшанування пам'яті про цей переломний період.

"Шлях визволення Європи" - це сертифікований культурний маршрут Ради Європи, який об'єднує людей, місця та події, щоб відзначити визволення Європи від окупації під час Другої світової війни та осмислити довготривалі наслідки та історію війни через багатонаціональний, багатоперспективний підхід. Маршрут, що включає сотні об'єктів та історій у дев'яти європейських країнах, поєднує основні регіони вздовж просування союзних військ у 1943-1945 роках [40, 44].

Відомий архітектор Даніель Лібескінд розробив символічну серію маркерів під назвою "Вектори пам'яті", які вшановуватимуть людей, місця та історії, знайдені по всьому європейському ландшафту.

Щоб доповнити досвід подорожі "Визвольним шляхом - Європа", Фонд LRE з 2008 року створює так звані "аудіоролики", а в 2023 році було запущено

серію подкастів під назвою "Слідами історії", яка доступна на всіх основних платформах для стрімінгових трансляцій [44].

Ще одним прикладом туристичного маршруту, який веде через історію, є залізнична лінія **P'tit Train de la Haute Somme** у Франції [38]. Розташований неподалік міста Альбер, цей поїзд, тягнутий справжнім паровозом, пропонує унікальний 14-кілометровий маршрут між Фруассі та Домп'єром. Поїздка пролягає крізь мальовничі поля та відкриває захоплюючі види на долину Сомми.

Збудована у 1916 році під час Першої світової війни, ця залізнична лінія спочатку використовувалася для логістичної підтримки військ: доставки артилерії та постачання до окопів на лінії фронту. З часом лінія перетворилась на туристичний атракціон, що дозволяє відвідувачам доторкнутися до історії регіону, дізнатися про його роль у великих історичних подіях та насолодитися красою природи.

Щороку потяг P'tit організовує два парових фестивалі на Білу неділю та наприкінці вересня, щоб відзначити кінець сезону.

Музей вузькоколіїної залізниці може похвалитися багатою колекцією французьких, німецьких та американських паровозів, тепловозів та різних військових і промислових вагонів, більшість з яких датується 1910-1920 роками. Багато з цих транспортних засобів використовувалися для постачання окопів під час битви на Соммі [38].

"Європа пам'ятає" - це інформаційно-просвітницька платформа, яка об'єднує пам'ятні місця та події на спільному, надихаючому порталі пам'яті. "Європа пам'ятає" прагне створити глобальну прихильність до збереження історії та спогадів очевидців для майбутніх поколінь і закликає до активної участі. Дає можливість різним спільнотам осмислити складну спадщину Другої світової війни з різних історичних точок зору. Мета - навчати, ділитися досвідом і сприяти взаєморозумінню нашого спільного минулого. З кожним роком, коли очевидців стає все менше, "Європа пам'ятає" прагне активно просувати нові способи вшанування та збереження пам'яті про Другу світову війну в майбутньому.

З травня 2019 року команда "Європа пам'ятає" вирушила у "турне", щоб відвідати та представити найважливіші місця та регіони, пов'язані з Другою світовою війною, по всій Європі. У кожному місці інтерв'ю з очевидцями, істориками та іншими особами наближають нас до особистих історій та історій, які пов'язують континент.

Фонд LRE прагне сприяти інноваційним проектам активної пам'яті та передачі пам'яті, спрямованим на молоде покоління, через Молодіжну програму LRE. Важливою особливістю цих ініціатив є залучення та обмін різноманітним досвідом, застосування багатоперспективного підходу до історії та пам'яті про Другу світову війну [44].

У рамках проекту HistoryTrekks [44], що фінансується програмою Erasmus+, студенти з різних країн збираються разом, щоб поміркувати над історією та впливом Другої світової війни на їхні регіони за допомогою формальних і неформальних методів навчання, зокрема, подорожуючи Шляхом визволення Європи та відвідуючи місця пам'яті по дорозі.

У свою чергу, в рамках проектів "Схід їхніми очима" та "Переслідування їхніми очима" молодим європейцям пропонується ознайомитися з особистими історіями людей, які пережили Другу світову війну та її наслідки по всій Європі, розмірковуючи про складність такої спільної історії. Серія "Їхніми очима" поєднує онлайн-виставку та пересувну виставку з молодіжними заходами у партнерських містах і фінансується програмою ЄС "Громадяни, рівність, права та цінності".

Поєднуючи місця та історії в дев'яти європейських країнах, маршрут створює фізичний і нарративний ландшафт, через який люди можуть досліджувати складну спадщину війни. Проект також включає розробку пішохідних маршрутів, "Векторів пам'яті", розроблених Даніелем Лібескіндом, та аудіороликів, що посилюють досвідний аспект подорожі. Ця ініціатива демонструє здатність маршрутів пам'яті активно і рефлексивно взаємодіяти з історією, поєднуючи минуле і сьогодення.

Ці приклади ілюструють багатогранність маршрутів пам'яті в Європі, що охоплюють широкий спектр тем - від оздоровлення та культурного обміну до урочистого вшанування пам'яті про конфлікти. Вони показують, як такі маршрути можуть діяти як живі музеї, пропонуючи захоплюючий досвід, який навчає, надихає і спонукає до роздумів. Крім того, вони підкреслюють важливість спільних зусиль у збереженні та популяризації культурної спадщини, запрошуючи учасників з усього світу долучитися до багатой історичної спадщини Європи. Таким чином, маршрути пам'яті не лише вшановують минуле, але й надихають на колективну відданість майбутньому, позначеному розумінням, миром і спільною людяністю.

Розмаїття маршрутів пам'яті по всій Європі - це багатий гобелен, який відображає складну історію та культурну спадщину континенту. Ці маршрути, що варіюються від оздоровчих шляхів, таких як Європейський маршрут історичних термальних міст, до урочистих стежок Шляху визволення Європи, пропонують більше, ніж просто подорож мальовничими ландшафтами; вони є освітніми коридорами, які розповідають історії минулого, сприяючи глибшому розумінню історії.

Маршрути пам'яті слугують інтерактивними платформами, подібними до живих музеїв, де минуле не просто спостерігається, а переживається. Завдяки таким заходам, як термальні купання в історичних містах або відстеження кроків визвольних сил під час Другої світової війни, учасники занурюються в наратив, долаючи розрив між минулим і сьогоденням. Такий досвід занурення має вирішальне значення для освіти, дозволяючи встановити глибший зв'язок з історією, ніж той, що можна почерпнути з книжок чи лекцій.

Крім того, спільний характер цих проектів підкреслює важливість колективних зусиль у збереженні спадщини. Такі організації, як ЮНВТО та Рада Європи, відіграють важливу роль у підтримці цих ініціатив, підкреслюючи глобальне значення культурної спадщини Європи. Такі партнерства не лише підвищують якість і доступність цих маршрутів пам'яті, але й забезпечують їхню стійкість для майбутніх поколінь.

Ці маршрути пам'яті - це не просто шляхи крізь час; це мости, що з'єднують різні культури і сприяють глобальному діалогу. Вони запрошують учасників з усього світу прогулятися історією Європи, сприяючи спільному розумінню та повазі до різних культурних традицій. Ця глобальна участь є життєво важливою для розвитку почуття спільної людяності та прихильності до миру.

По суті, європейські маршрути пам'яті - це більше, ніж просто туристичні атракції; вони є життєво важливими освітніми інструментами і символами культурної єдності. Вони вшановують минуле і водночас надихають на бачення майбутнього, що характеризується взаєморозумінням, миром і колективною турботою про нашу спільну культурну спадщину.

2.2 Приклади успішних проектів маршрутів пам'яті у США та Канаді

У Сполучених Штатах і Канаді маршрути пам'яті відіграють важливу роль у збереженні та вшануванні історичних подій і наративів, особливо тих, що пов'язані з боротьбою за свободу і громадянські права. Одним із найвідоміших прикладів таких маршрутів є **Підземна залізниця** - The Underground Railroad - мережа таємних маршрутів і сховищ, які дозволяли поневоленим афроамериканцям втекти до вільних штатів і Канади у 19-му столітті. Ця мережа не була залізницею в буквальному розумінні, і не була під землею; це була мережа шляхів, прокладених аболіціоністами та їхніми прихильниками, які прагнули допомогти поневоленим людям здобути свободу. Підземна залізниця символізує колективні зусилля різних груп, включаючи колишніх рабів, вільних чорношкірих і білих аболіціоністів, які ризикували своїм життям заради свободи. Маршрути часто вели до канадського кордону, який вважався безпечним притулком для рабів-утікачів [56].

В епоху рабства Підземна залізниця була мережею маршрутів, місць і людей, які допомагали поневоленим людям з американського Півдня втекти на Північ. Назва "Підземна залізниця" використовувалася метафорично, а не буквально. Це не була справжня залізниця, але вона слугувала тій самій меті - перевозила людей на великі відстані. Вона також не пролягала під землею, а проходила через будинки, хліви, церкви та підприємства. Люди, які працювали

на Підземній залізниці, мали пристрасть до справедливості та прагнення покласти край практиці рабства - прагнення настільки сильне, що вони ризикували своїм життям і ставили під загрозу власну свободу, щоб допомогти поневоленим людям втекти з неволі та забезпечити їхню безпеку на маршруті.

За деякими оцінками, між 1810 і 1850 роками Підземна залізниця допомогла вивести на волю сто тисяч поневолених людей. З розростанням мережі метафора залізниці закріпилася. "Провідники" переводили втікачів-невільників з місця на місце вздовж маршрутів. Місця, які давали притулок втікачам, називалися "станціями", а люди, які переховували поневолених, - "начальниками станцій". Втікачів, які подорожували маршрутами, називали "пасажирами", а тих, хто прибував на конспіративні квартири, - "вантажем".

Сучасні дослідження показують, що більшість тих, хто брав участь у підпільній залізниці, здебільшого працювали поодиночці, а не в складі організованої групи. Серед них були люди різних професій і рівнів доходу, в тому числі колишні невольники. Згідно з історичними свідченнями про Підпільну залізницю, провідники часто видавали себе за невольників і виводили втікачів з плантацій. Через небезпеку, пов'язану із захопленням, вони проводили більшу частину своєї діяльності вночі. Провідники і пасажири подорожували від сховища до сховища, часто відстань між кожною зупинкою становила 16-19 кілометрів (10-20 миль). Ліхтарі у вікнах вітали їх і обіцяли безпеку. Патрулі, які намагалися зловити поневолених людей, часто йшли по гарячих слідах.

Ці образи підземної залізниці закарбувалися у свідомості нації, і вони полонили серця письменників, які розповідали захопливі історії про темні, небезпечні переходи та драматичні втечі невольників. Однак історики, які вивчають залізницю, намагаються відокремити правду від міфу. Ряд видатних істориків, які присвятили своє життя розкриттю правди про Підпільну залізницю, стверджують, що значна частина діяльності насправді не була прихованою, а навпаки, проводилася відкрито і серед білого дня. Ерік Фонер - один з таких істориків. Він заглибився в історію Підпільної залізниці і виявив, що хоча й існувала велика мережа, яка тримала свою діяльність у таємниці, вона

стала настільки потужною, що вийшла за межі свого міфу. Незважаючи на це, Підземна залізниця була в центрі аболіціоністського руху. Залізниця посилила розбіжності між Північчю і Півднем, що підготувало ґрунт для Громадянської війни [56].

Національні історичні стежки у Сполучених Штатах слугують живими пам'ятниками складної історії країни, що охоплює такі ключові теми, як дослідження, торгівля, військові конфлікти та міграція. Ці стежки, визнані та захищені Конгресом, простягаються на понад 31 000 миль через 41 штат, пропонуючи панорамний вид на історичний ландшафт Америки.

Орегонська стежка, наприклад, символізує епоху експансії на захід, увібравши в себе надії, виклики та дух пригод, що визначали дух першопрохідців Америки у 19 столітті. Вона простежує маршрут незліченної кількості поселенців, які вирушили на захід у пошуках нового життя, зробивши значний внесок у розвиток і формування американського Заходу [39]..

Орегонська стежка є символом американського духу 19-го століття, пов'язаного з дослідженнями і прагненням до процвітання на величезних, незвіданих територіях Заходу. Цей історичний маршрут, протяжністю приблизно 2170 миль, став шляхом для понад 400 000 поселенців, фермерів, шахтарів і сімей, які шукали нових можливостей і нового початку на родючих землях Тихоокеанського північного заходу.

Вирушаючи в цю нележку подорож, часто з міста Індепенденс, штат Міссурі, першопрохідці стикалися з численними труднощами, включаючи суворі погодні умови, складний рельєф місцевості та ризик хвороб. Шлях пролягав через сучасні Канзас, Небраску, Вайомінг, Айдахо і, нарешті, до Орегону. Незважаючи на ці труднощі, дух пригод і обіцянки багатих земель змушували цих людей витримувати і не здаватися.

Орегонська стежка відіграла вирішальну роль у розширенні Сполучених Штатів на захід, сприяючи заселенню та освоєнню американського Заходу. Вона сприяла зростанню нових громад та економік, докорінно змінюючи ландшафт і демографічний склад країни. Історія стежки є свідченням стійкості та рішучості

тих, хто наважився на невідоме, формуючи американську ідентичність та долю країни.

Рис.2.3. Орегонська стежка [39]

Для тих, хто зацікавлений заглибитися в історію та спадщину Орегонської стежки, багато інформації можна знайти на таких ресурсах, як Служба національних парків та різні історичні товариства, що займаються збереженням цієї невід'ємної частини американської спадщини

З іншого боку, "Стежка сліз"[48] є похмурим нагадуванням про одну з найтемніших сторінок в історії США - примусове виселення корінних американських племен з їхніх споконвічних земель, що призвело до величезних страждань і людських жертв. Ця стежка вшановує стійкість і страждання народів черокі, чикасо, чокто, крик і семінолів, які були виселені зі своїх рідних земель і зіткнулися з жахливими умовами на шляху до визначеної індіанської території, нинішньої Оклахоми (рис. 2.4).

Стежка сліз (англ. Trail of Tears) - в історії США примусове переселення в 1830-х роках індіанців східних лісових районів південно-східного регіону США (зокрема, черокі, криків, чикасо, чокто і семінолів) на індіанську територію на захід від річки Міссісіпі.

Рис. 2.4. Стежка сліз [48]

За оцінками, заснованими на племінних і військових документах, приблизно 100 000 корінних жителів були змушені покинути свої домівки протягом цього періоду, який іноді називають епохою виселення, і близько 15 000 з них загинули під час подорожі на захід. Термін "Стежка сліз" вказує на колективні страждання, яких зазнали ці люди, хоча найчастіше його використовують для позначення досвіду виселення південно-східних індіанців загалом і народу черокі зокрема. Фізичний шлях складався з кількох сухопутних маршрутів і одного головного водного шляху, і після прийняття у 2009 році Всеохоплюючого закону про управління державними землями простягався приблизно на 5 045 миль (близько 8 120 км) через частини дев'яти штатів

(Алабама, Арканзас, Джорджія, Іллінойс, Кентуккі, Міссурі, Північна Кароліна, Оклахома і Теннессі).

Коріння примусового переселення лежало в жадібності. Британська прокламація 1763 року визначила регіон між горами Аппалачі та річкою Міссісіпі як індіанську територію. Хоча цей регіон мав бути захищений для виключного використання корінними народами, незабаром туди увійшла велика кількість євро-американських земельних спекулянтів і поселенців. Здебільшого британський, а згодом і американський уряди ігнорували ці порушення.

У 1829 році на землі черокі в Джорджії почалася золота лихоманка. На кону стояло величезне багатство: на піку свого розвитку копальні Джорджії виробляли приблизно 300 унцій золота на день. Незабаром земельні спекулянти почали вимагати від Конгресу США передати штатам контроль над усією нерухомою власністю, що належала племенам та їхнім членам. Цю позицію підтримав президент Ендрю Джексон, який сам був зятим спекулянтом. Конгрес пішов назустріч, прийнявши Закон про виселення індіанців (1830). Закон надавав президенту право вести переговори зі східними народами про їх переселення на землі на захід від Міссісіпі і передбачав виділення близько 500 000 доларів на транспортування і компенсацію корінним землевласникам. Джексон підтвердив свою підтримку цього закону в різних посланнях до Конгресу, зокрема "Про виселення індіанців" (1830) і "Постійне місце проживання для американських індіанців" (1835), в яких він висвітлив політичні підстави для виселення і описав деякі результати, які, на його думку, мав би принести процес переселення.

Реакція корінного населення на Закон про виселення індіанців була різною. Південно-східні індіанці здебільшого були добре організованими і вкладали значні кошти в сільське господарство. Ферми найчисельніших племен - чокто, крик, чікасо, семінолів і черокі - були особливо бажаними для чужинців, оскільки вони були розташовані в найкращих сільськогосподарських районах і були дуже добре розвинені. Це означало, що спекулянти, які купували такі ділянки, могли одразу отримати прибуток: поля вже були розчищені, пасовища обгороджені,

комори та будинки збудовані тощо. Таким чином, південно-східні племена підійшли до федеральних переговорів з метою або відшкодування, або захисту інвестицій своїх членів.

Чокто були першим племенем, яке завершило переговори: у 1830 році вони погодилися поступитися своєю нерухомою власністю в обмін на західні землі, транспорт для себе і своїх товарів, а також логістичну підтримку під час і після подорожі. Однак федеральний уряд не мав досвіду перевезення великої кількості цивільних осіб, не кажучи вже про їхнє домашнє майно, сільськогосподарську техніку та худобу. Бюрократична некомпетентність і корупція призвели до того, що багато чокто померли від опромінення, недоїдання, виснаження і хвороб під час подорожі.

Чикасо підписали початкову угоду про виселення ще в 1830 році, але переговори не були завершені до 1832 року. Скептично ставлячись до федеральних запевнень щодо відшкодування за їхнє майно, члени нації чикасо вигідно продали свої земельні володіння і профінансували власний транспорт. Як наслідок, їхня подорож, що відбулася у 1837 році, мала менше проблем, ніж у інших південно-східних племен [48].

У 1832 році крики також уклали угоду про переселення. Однак євро-американські поселенці та спекулянти передчасно зайняли заплановані землі криків, що спричинило конфлікти, затримки та шахрайські продажі землі, які затримали переїзд криків до 1836 року. Федеральна влада вкотре довела свою некомпетентність і корумпованість, і багато представників племені криків загинуло, часто з тих самих причин, яким можна було запобігти, що й мандрівники з племені чокто.

Невелика група лідерів семінолів уклала угоду про виселення в 1832 році, але більшість племені протестувала проти того, що підписанти не мали повноважень представляти їхні інтереси. Сполучені Штати наполягали на виконанні угоди, що викликало такий шалений опір виселенню, що подальший конфлікт став відомий як Друга Семінольська війна (1835-42 рр.). Хоча багатьох

з них зрештою схопили і вивезли на захід, значній кількості семінолів вдалося вислизнути від влади і залишитися у Флориді [48].

Черокі вирішили протистояти виселенню за допомогою судових позовів. Їхні позови, зокрема, "Нація черокі проти Джорджії" (1831) і "Вустер проти Джорджії" (1832), дійшли до Верховного суду США, але в кінцевому підсумку не принесли жодного полегшення. Як і у випадку з семінолами, кілька лідерів черокі уклали угоду про виселення, яка згодом була відкинута народом в цілому. Хоча кілька сімей переїхали на захід в середині 1830-х років, більшість з них вірили, що їхні права власності будуть врешті-решт поважати. Але цього не сталося, і в 1838 році американські військові почали виганяти черокі з їхніх домівок, часто під дулом пістолета. Утримувані в жалюгідних таборах для інтернованих протягом декількох днів або тижнів перед початком подорожі, багато хто захворів, і більшість з них були дуже погано екіпіровані для важкої подорожі. Тих, хто обрав річковий шлях, завантажили на човни, на яких вони пропливли частину річок Теннессі, Огайо, Міссісіпі та Арканзас, і врешті-решт прибули до форту Гібсон на індіанській території. Лише після цього вцілілі отримали вкрай необхідну їжу та припаси. Можливо, 4 000 з приблизно 15 000 черокі загинули під час подорожі, тоді як близько 1 000 уникли інтернування і заснували громади в Північній Кароліні [48].

Традиційно північно-східні індіанські народи були більш мобільними і менш політично згуртованими, ніж південно-східні. Як наслідок, між 1830 і 1840 роками з народами цього регіону було укладено буквально десятки угод про виселення, що стосувалися окремих груп. Багато груп, що проживають у хвойних лісах Верхнього Середнього Заходу, наприклад, різні групи оджибва і хо-чунк, погодилися поступитися певними ділянками землі, але назавжди зберегли за собою право полювати, рибалити, збирати дикорослі рослини і деревину на цих територіях. Групи, що жили в преріях і листяних лісах Нижнього Середнього Заходу, включаючи племена Саук, Фокс, Айова, Іллінойс і Потаватомі, поступилися своїми землями з великим небажанням і були переселені на захід невеликими групами, як правило, під тиском спекулянтів, поселенців і

американських військових. Кілька груп намагалися чинити збройний опір, зокрема, група під проводом вождя Сауків Чорного Яструба у 1832 році. Хоча їхній досвід часто затьмарює досвід більш густонаселених південно-східних народів, народи Північного Сходу становили, можливо, від третини до половини тих, хто підлягав виселенню [48].

У 1987 році Конгрес США оголосив "Стежку сліз" національним історичним маршрутом в пам'ять про тих, хто постраждав і загинув під час виселення. Як згадувалося вище, у 2009 році оригінальна стежка була збільшена більш ніж удвічі, щоб відобразити додавання кількох нових задокументованих маршрутів, а також місць облави і розосередження.

Кожен з цих маршрутів, разом з іншими в системі Національних історичних стежок, пропонує унікальний погляд на ключові моменти та рухи, які сформували Сполучені Штати. Вони функціонують не лише як освітні ресурси, що сприяють глибшому розумінню минулого країни, але й як гострі нагадування про різноманітні наративи, що становлять американську спадщину.

Завдяки цим стежкам люди мають можливість безпосередньо і змістовно взаємодіяти з історією, сприяючи кращому розумінню складності і багатства американської історії.

2.3 Інноваційні підходи та інструменти у формуванні маршрутів пам'яті за кордоном

Маршрути пам'яті слугують шляхами, які проводять людей через простори, що мають культурне, історичне та емоційне значення, часто на чужих землях. Вони створені з наміром навчати, викликати емпатію та сприяти глибшому розумінню різноманітного людського досвіду.

Маршрути пам'яті - це більше, ніж просто фізичні шляхи; це досвід занурення, який залучає людей до минулого у спосіб, який є одночасно освітнім та емоційно резонансним. Ці маршрути можуть бути зосереджені на історичних подіях, культурній спадщині чи значних суспільних рухах і покликані

запропонувати розуміння життя і досвіду тих, хто пережив ці моменти. Важливість маршрутів пам'яті полягає в їхній здатності долати культурні та історичні розриви, сприяючи формуванню почуття глобальної емпатії та взаєморозуміння.

Одним з найважливіших інструментів у формуванні маршрутів пам'яті за кордоном є інтеграція технологій. Технології доповненої реальності (AR) і віртуальної реальності (VR) революціонізували спосіб, у який люди переживають маршрути пам'яті. Накладаючи цифрову інформацію на реальний світ, доповнена реальність дозволяє людям побачити, як розгортаються історичні події в тих самих місцях, де вони відбувалися. З іншого боку, віртуальна реальність пропонує повне занурення, переносячи користувачів у різні часи та місця, дозволяючи їм побувати в шкурі історичних постатей або стати свідками подій так, ніби вони були там.

Наприклад, VR-досвід у Будинку Анни Франк в Амстердамі дозволяє відвідувачам відчувати прибудову, де Анна Франк і її сім'я переховувалися під час Другої світової війни, пропонуючи глибоке відчуття місця і часу, яке не можуть дати традиційні музейні експонати ..

Інтерактивні елементи на маршрутах пам'яті залучають відвідувачів до діалогу з історією. Інтерактивні кіоски, мобільні додатки та партисипативні інсталяції дозволяють відвідувачам ділитися власними історіями та роздумами, сприяючи формуванню культури пам'яті на основі участі.

Інноваційним прикладом цього є проект "Stolpersteine" у Німеччині, який встановлює латунні меморіальні дошки на тротуарі перед останніми відомими добровільно обраними місцями проживання жертв нацизму [57]. Перехожих заохочують помічати, читати і роздумувати про вшанованих осіб, роблячи акт пам'яті активним і особистим досвідом.

Створення мультисенсорного досвіду - ще один підхід до посилення впливу маршрутів пам'яті. Звукові пейзажі, нюхові елементи і тактильні інсталяції можуть глибоко збагатити досвід, роблячи історію більш безпосередньою і реальною. Наприклад, звуки міського життя минулого, аромат

традиційних страв або відтворення історичних текстур можуть створити більш захоплюючий та емоційно насичений досвід.

Розробка маршрутів пам'яті часто передбачає глобальну співпрацю, яка об'єднує експертів з різних галузей, зокрема істориків, митців, технологів та освітян. Така співпраця гарантує, що наративи будуть точними, шанобливими і цікавими. Крім того, міжнародні партнерства можуть сприяти обміну найкращими практиками та інноваційними підходами, що ще більше збагачує досвід маршрутів пам'яті.

У формуванні маршрутів пам'яті за кордоном використання інноваційних підходів та інструментів відіграє вирішальну роль у тому, щоб зробити історію доступною, цікавою та емоційно резонансною. Завдяки інтеграції технологій, інтерактивних елементів, мультисенсорного досвіду та глобальної співпраці ці маршрути пропонують глибоке розуміння нашого спільного минулого, сприяючи розумінню, співпереживанню та почуттю глобального громадянства. З розвитком цих інструментів і підходів зростатиме глибина і багатство досвіду маршрутів пам'яті, який вони створюють, долаючи розбіжності і об'єднуючи людей по всьому світу через потужну лінзу спільної історії.

РОЗДІЛ 3. УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ РОЗВИТКУ МАРШРУТІВ ПАМ'ЯТІ

3.1 Адаптація зарубіжного досвіду до українських реалій

Адаптація концепції туризму пам'яті до унікального гобелену української історії та культури передбачає продумане поєднання збереження, освіти та залучення. Ця адаптація полягає не лише у створенні туристичних маршрутів, що пролягають через історичні місця, а й у створенні нарративу, який вшановує минуле України, визнає її боротьбу та відзначає її культурну спадщину.

Подорож починається з ретельної ідентифікації історичних місць та подій, які є ключовими для України. Від давніх відгомонів козацької доби до кричущих залишків радянського впливу, кожне місце має свою історію, шматочок пазлу, який є ідентичністю України. Проте відбір цих місць та історій, які вони розповідають, має здійснюватися з делікатністю та повагою, визнаючи, що історія часто є гобеленом різних поглядів та досвіду.

Співпраця з істориками, культурологами та, що особливо важливо, з місцевими громадами, які є хранителями цих історій, гарантує автентичність нарративів, що просуваються. Такий спільний підхід не лише збагачує туристичний досвід, але й виховує почуття власності та гордості в місцевих громадах, долаючи розрив між минулим і сьогоденням.

Фізична подорож до цих місць так само важлива, як і мандрівка історією України. Інфраструктура та доступність є ключовими факторами, які вимагають ретельного планування, щоб дороги, вказівники та об'єкти покращували враження відвідувачів, не зашкоджуючи історичній та культурній цілісності об'єктів.

Включення освітніх компонентів збагачує цей досвід, перетворюючи кожне відвідування на можливість для глибшого розуміння і роздумів. Чи то через екскурсії, які дають уявлення про історичне значення об'єктів, чи через інтерактивні виставки, які оживляють історію, освіта є тією ниткою, яка пов'язує відвідувачів з багатим гобеленом минулого України.

Технології також відіграють ключову роль у модернізації досвіду туризму пам'яті. Від аудіогідів, які пошепки розповідають історії минулих років, до додатків доповненої реальності, які візуалізують історію перед очима, технології можуть подолати розрив між минулим і сьогоденням, роблячи історію доступною для покоління, підкованого в цифрових технологіях.

Проте просувати ці маршрути пам'яті слід обережно, балансуючи між потребою розвитку туризму та урочистістю місць вшанування пам'яті. Маркетингові стратегії мають бути делікатними і нюансованими, запрошуючи відвідувачів до шанобливого і вдумливого ставлення до історії України.

Сталий розвиток і збереження є наріжними каменями цієї роботи. Оскільки ці місця є незамінним зв'язком з минулим, їхню цілісність необхідно захищати, гарантуючи, що розробка туристичних маршрутів здійснюється з максимальною обережністю для збереження та консервації.

З огляду на історію України, яка відзначається стійкістю перед обличчям конфлікту, туризм пам'яті також пропонує шлях до зцілення та примирення. Це можливість пам'ятати не лише про перемоги та героїв, але й про боротьбу та жертви, пропонуючи простір для роздумів та розуміння.

Міжнародне партнерство може надати цінну підтримку в цих зусиллях, пропонуючи ідеї, ресурси та можливості для співпраці. Вивчаючи успіхи та виклики ініціатив у сфері туризму пам'яті в інших контекстах, Україна може адаптувати ці уроки до свого унікального культурно-історичного ландшафту.

Процес адаптації туризму пам'яті до українських реалій є ітеративним і вимагає постійного зворотного зв'язку. Дослухання до голосів відвідувачів, громад та зацікавлених сторін гарантує, що ці маршрути пам'яті залишатимуться актуальними, шанобливими та цікавими, сприяючи глибшому зв'язку між минулим України та її майбутнім.

По суті, адаптація туризму пам'яті в Україні - це більше, ніж просто створення туристичних маршрутів; це створення нарративу, який поважає минуле, залучає сучасність і виховує майбутні покоління. Це подорож, яка

вшановує пам'ять тих, хто прийшов раніше, відзначаючи стійкість і розмаїття українського духу.

Варто звернути Увагу в першу чергу на такі країни, як Франція та США де дані маршрути активно розвиваються та постійно приваблюють великі потоки, як внутрішніх так і як зовнішніх туристичних відвідувачів.

Так не потрібно оминати і досвід балканських країн котрі пережили війну і дуже швидко адаптувались до нових реалій побудови туристичних маршрутів.

Війні на Балканах вже давно кінець, але люди все ще потребують переконання, що в цьому регіоні зараз безпечно. Туристи часто відчують сумніви через історичні події, однак їхні думки змінюються після відвідування країн регіону, зауважує Кірсі Хюверінен, співзасновник ініціативи Balkan Green та представник Green Destinations у Чорногорії

Кірсі Хюверінен зазначає, що війна залишає глибокі рани в системі цінностей людей та їхньому сприйнятті культурної спадщини, що може призводити до недооцінки власних цінностей та спадщини. Вона наголошує на необхідності врахувати це у стратегіях та комунікаціях, особливо враховуючи, що деякі туристи можуть прагнути побачити наслідки війни, вимагаючи від організаторів особливої чутливості.

Тьєррі Жубер, експерт зі сталого розвитку туризму у країнах Західних Балкан і представник Green Destinations у Боснії та Герцеговині, переконаний, що одним із ключових завдань післявоєнного відновлення є використання туризму для відновлення зв'язків, розірваних війною, за допомогою практик сталого туризму і довгострокового планування. Він вважає, що необхідно перебудувати імідж країн, асоційований з війною, і створити нові інформаційні продукти, які були б привабливими для туристів. Це включає створення нового бренду, заснованого на унікальності країн, та розробку туристичної маркетингової кампанії, яка відображала б соціальну, економічну та екологічну реальність країн після війни.

Тьєррі Жубер також вказує на те, що спочатку регіон відвідуватимуть люди, які легко пристосовуються до нових умов, зокрема волонтери та ті, хто

надавав гуманітарну допомогу під час війни. Він передбачає, що згодом до регіону приїдуть туристи з різноманітними інтересами, які захочуть дослідити місцеві міста та природу [54].

Сніжана Дервішкadiч, експертка зі сталого розвитку туризму у Боснії та Герцеговині та представниця Green Destinations, наводить приклад містечка Требiньє, яке стало прикладом успішного повоєнного розвитку туризму завдяки впровадженню ініціатив, спрямованих на підтримку малого бізнесу, розвитку природних парків та відновленню історичних маршрутів. Вона розповідає, що місцева влада вирішила інвестувати в розвиток Требiньє, акцентуючи увагу на місцевій їжі, вині, історичних пам'ятках, а також залучаючи місто до програми Green Destination. Зусилля на розвиток міста та інформаційна кампанія значно покращили показники [54].

Ці приклади демонструють, що цілеспрямований та обдуманий підхід може призвести до успіху, але як наголошують експерти, не існує універсального рішення. Необхідно розробляти індивідуальну стратегію, залучати владу, місцевих мешканців та бізнес, а також постійно моніторити ситуацію і коригувати плани згідно з потребами динамічного туристичного середовища.

3.2 Пріоритетні напрями та об'єкти для створення маршрутів пам'яті в Україні

Протягом березня 2024 року авторами проведено онлайн-опитування, результати якого вперше були представлені в [52]: «метою опитування було встановлення рівня поінформованості респондентів щодо маршрутів пам'яті. Анкета (додаток А), складена в електронному форматі, була розміщена у соціальних мережах (зокрема, Facebook та Instagram). Респонденти – фізичні особи. Вік та вид занять респондентів не обмежувались. Анкета складалася з 10 питань. Всі питання були закритими. Загалом було опитано 130 респондентів. Опрацювання анкет дало наступні результати».

В таблиці 3.1 представлено результати опрацювання анкет.

Табл.3.1

Анкетування обізнаності (за результатами дослідження автора)

Запитання	Відповідь	Кількість осіб
Як ви дізналися про "маршрути пам'яті"?	Через інтернет	78
	Від друзів або родини	25
	Через соціальні мережі	27
Чи відвідували ви коли-небудь "маршрути пам'яті"?	Так	86
	Ні	44
Які місця залишили у вас найсильніше враження?	Військові меморіали	52
	Історичні будівлі	60
	Музеї	14
	Природні пам'ятки	4
Які елементи "маршрутів пам'яті" вам здались найцікавішими?	Інформаційні таблички	63
	Екскурсороводи	52
	Інтерактивні експонати	8
	Мобільні додатки для гідів	7
Який тип "маршрутів пам'яті" ви б вважали найбільш привабливим?	Пішохідні тури	65
	Велосипедні тури	33
	Автобусні тури	17
	Віртуальні тури	15
Як часто ви б хотіли відвідувати "маршрути пам'яті"?	Раз на тиждень	65
	Раз на місяць	38
	Раз на кілька місяців	16
	Раз на рік	12
Які фактори впливають на ваш вибір відвідувати "маршрути пам'яті"?	Вартість	43
	Доступність	40
	Інформативність	20
	Рекомендації знайомих	10
	Погодні умови	7
Чи рекомендували б ви "маршрути пам'яті" іншим?	Так, обов'язково	78
	Можливо	40
	Не впевнений	12

Продовження табл.3.1

Запитання	Відповідь	Кількість осіб
Як ви оцінюєте загальну значимість "маршрутів пам'яті" для збереження історичної пам'яті?	Дуже високу	108
	Високу	20
	Середню	2
Які покращення або зміни ви б хотіли побачити в "маршрутах пам'яті"?	Більше інформаційних матеріалів	61
	Кращу логістику	33
	Більше інтерактивних елементів	20
	Більше різноманітності маршрутів	16

Аналізуючи отримані результати можна зробити наступні висновки.

Джерело інформації: Більшість респондентів (60%) дізналися про маршрути пам'яті через інтернет, що підкреслює важливість онлайн-присутності та маркетингу в цифрових медіа для просування таких ініціатив.

Відвідування маршрутів: Переважна більшість (дві третини) респондентів уже відвідували маршрути пам'яті, що вказує на існуючий інтерес та залученість аудиторії.

Впливові місця: Військові меморіали мають найбільший вплив на відвідувачів (40% відповідей), що може свідчити про високу цінність історичної пам'яті або особисті зв'язки з історією.

Найцікавіші елементи: Екскурсивні і інформаційні таблички були найбільш важливими для відвідувачів, підкреслюючи важливість якісного розповсюдження інформації та особистісного підходу до екскурсій.

Популярність типів маршрутів: Пішохідні тури виявилися найбільш привабливими, отримавши 50% виборів. Це може вказувати на перевагу більш повільних, зосереджених на деталях підходів до вивчення історії.

Частота відвідувань: Більшість відвідувачів хотіли б відвідувати маршрути пам'яті раз на місяць (50%). Це підкреслює потенціал для регулярних і запланованих подій.

Фактори впливу на відвідування: Вартість виявилася ключовим фактором, що впливає на рішення про відвідування (33% відповідей), що може вказувати на потребу в розробці більш доступних варіантів маршрутів.

Рекомендації іншим: Велика частина респондентів (60%) активно рекомендувала б відвідування маршрутів пам'яті іншим, що показує високий рівень задоволення та залучення.

Значимість маршрутів пам'яті: Переважна більшість (83%) оцінює значимість маршрутів пам'яті як високу або дуже високу для збереження історичної пам'яті.

Бажані покращення: Виявлено потребу в більшій інтерактивності та інформативності, а також різноманітності маршрутів

Створення маршрутів пам'яті в Україні передбачає виокремлення важливих історичних та культурних місць, які уособлюють складне минуле та багату культурну спадщину нації. Пріоритетні напрямки та об'єкти для цих маршрутів можуть бути обрані таким чином, щоб відображати різні епохи та теми, кожна з яких розповідає частину історії України. Ось деякі ключові теми та відповідні об'єкти, які можуть стати основою маршрутів пам'яті в Україні:

1. Давня та середньовічна історія

Історичний центр Києва: Включно з Софійським собором та місцями спадщини Київської Русі, що демонструють давнє коріння української державності та православного християнства.

Херсонес Таврійський поблизу Севастополя: Давньогрецька колонія, яка дає уявлення про ранні культурні обміни між греками та корінними народами Криму.

2. Козацька спадщина

Запорізька Січ: Серце козацької республіки, де відвідувачі можуть дізнатися про спосіб життя козаків та їхню роль у захисті земель сучасної України.

Острів Хортиця: Національний заповідник, який колись був центром Запорізької Січі, пропонує мальовничу обстановку для вивчення історії козацтва.

Одним з найцікавіших маршрутів може стати поле Берестецької битви

3. Боротьба за незалежність

Личаківський цвинтар у Львові: меморіал українським націоналістам і солдатам, які брали участь у різних конфліктах, включаючи боротьбу за незалежність у 20-му столітті.

Майдан Незалежності у Києві: місце Помаранчевої революції та Євромайдану, ключових подій у нещодавній боротьбі України за демократію та незалежність.

4. Радянська епоха та Друга світова війна

Бабин Яр: Яр у Києві, де відбулося одне з найбільших масових вбивств євреїв нацистами, слугує похмурим нагадуванням про жахіття Другої світової війни.

Монумент "Батьківщина-мати" та музей Другої світової війни в Києві: цей монументальний пам'ятник і музейний комплекс дає уявлення про Східний фронт Другої світової війни та радянську перспективу.

5. Голодомор і політичні репресії

Меморіал Голодомору-геноциду в Києві: Присвячений жертвам Голодомору, цей сайт інформує відвідувачів про штучний голод, який забрав мільйони життів українців у 1932-1933 роках.

Національний музей історії України у Другій світовій війні має унікальні експонати, які висвітлюють не лише події Другої світової війни, але й трагічні моменти політичних репресій та боротьбу українського народу за свою незалежність. Це місце є важливим символом національної пам'яті та зусилля збереження історичної правди.

На продовження теми пам'яті про жертв політичних репресій, в Україні також розроблений "Маршрут пам'яті", присвячений жертвам "Великого терору". Цей маршрут охоплює різні історичні місця та пам'ятні знаки в різних регіонах країни. Він включає меморіали, присвячені Голодомору та політичним репресіям, місця масових поховань та визначні будівлі, пов'язані з трагічними подіями тієї епохи. Серед ключових локацій — меморіали в Києві, такі як Бабин

Яр, а також місця в Харкові, Львові та інших регіонах, які глибоко постраждали від політичних репресій. Цей маршрут має на меті вшанувати пам'ять тих, хто постраждав, та розповісти про вплив тоталітарних режимів на історію України.

Маршрут пам'яті, присвячений жертвам "Великого терору" в Україні, міг би розпочатися у Національному історико-меморіальному заповіднику "Биківнянські могили" під Києвом, де поховані тисячі жертв політичних репресій. Потім подорож може привести до Харкова, до меморіалу польським офіцерам та українським жертвам, розстріляним НКВС, а потім до Львова, де розташований Музей-меморіал жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького". Цей маршрут висвітлює ключові місця пам'яті та розповідає про історичні наслідки тоталітаризму в Україні.

6. Культурна та літературна спадщина

Будинок Івана Франка у Львові: будинок одного з найшанованіших поетів і письменників України, що відображає багату літературну традицію нації.

Національний музей Тараса Шевченка у Києві: Присвячений найвідомішому українському поету і художнику, демонструє його внесок в українську культуру і національну ідентичність.

7. Сучасна боротьба та стійкість

Майдан Незалежності та Алея Героїв Небесної Сотні в Києві: Центральні місця протестів Євромайдану, що вшановують сучасну боротьбу за свободу та героїв, які втратили свої життя.

Меморіали російсько-української війни: місця, що вшановують пам'ять про конфлікт, який триває на сході України та в Криму, підкреслюючи стійкість і боротьбу українського народу.

Так, щодо останнього маршруту в ДАРТ (Державне агентство розвитку туризму України) розробляє маршрути пам'яті на деокупованих територіях.

Під час щорічного публічного звіту Мар'яна Олесків, голова Державного агентства розвитку туризму (ДАРТ), окреслила ключові напрямки роботи агентства на 2024 рік, які включають створення туристичних кластерів, розробку карти маршрутів пам'яті та міжнародне співробітництво [17].

Пані Олеськів підкреслила, що першочерговим завданням агентства є розширення можливостей місцевих громад по всій Україні відкривати та розвивати свій унікальний туристичний потенціал. Вона підкреслила внутрішні ресурси, якими володіють ці громади, такі як захоплюючі природні ландшафти, історична та культурна спадщина, а також кулінарний досвід. Виклик, за словами Олеськів, полягає в тому, щоб ефективно упакувати та презентувати ці активи, щоб не лише отримати дохід від наявних ресурсів, але й розвинути інфраструктуру та покращити якість послуг.

SATD також має намір продовжити роботу над створенням карти пам'ятних місць, які символізують боротьбу України за незалежність. Підкреслено важливість меморіалізації та відданість агентства збереженню пам'яті про важливі події шляхом точного документування та створення нової карти місць, які слугуватимуть bastionami національної пам'яті. За її словами, очікується, що в майбутньому ці місця приваблюватимуть численних відвідувачів, як українців, так і іноземців.

Міжнародна співпраця залишається ключовим напрямком діяльності агентства, з особливим акцентом на встановленні міцних відносин з дружніми країнами. Було зазначено, що активна участь України призвела до її історичного лідерства в Європейській комісії ЮНВТО, відкриваючи нові можливості для обміну досвідом, залучення інвестицій та ініціювання спільних проєктів, спрямованих на відновлення та реконструкцію туристичної інфраструктури, пошкодженої або зруйнованої війною.

Пані Олеськів підкреслила важливість цих міжнародних партнерств для закладання міцного фундаменту для маркетингу України як туристичної дестинації в майбутньому. На її думку, ця співпраця не лише допоможе відродити туристичний сектор, але й сприятиме його ефективному реформуванню [17].

Зосередившись на цих напрямках і об'єктах, Україна може запропонувати різноманітний і всеосяжний досвід туризму пам'яті, який не лише ознайомить відвідувачів з її багатою історією та культурою, але й вшанує пам'ять тих, хто

сформував долю нації. Кожен обраний маршрут та об'єкт сприятиме глибшому розумінню минулого, сьогодення та прагнень України на майбутнє.

3.3 Рекомендації щодо стратегії розвитку та популяризації маршрутів пам'яті в Україні

Після історичних конфліктів маршрути пам'яті слугують гострим нагадуванням про минуле, відіграючи життєво важливу роль у колективній пам'яті та зціленні нації. Україна з її багатим історичним полотном, затьмареним періодами потрясінь і стійкості, є сприятливим ґрунтом для розвитку і популяризації таких маршрутів пам'яті. Стратегічне створення та популяризація цих маршрутів не лише вшановує минуле, але й сприяє ширшому розумінню та примиренню, формуванню культури миру та взаємоповаги.

В основі цієї стратегії лежить ретельне дослідження та документування історичних подій, місць і постатей. Цей фундаментальний крок гарантує, що маршрути пам'яті ґрунтуються на автентичності та глибині, надаючи відвідувачам всеосяжну та фактологічну розповідь про минуле. Співпраця з місцевими громадами, істориками та культурними діячами ще більше збагачує цей наратив, наповнюючи його особистими історіями та перспективами, які резонують на більш глибокому емоційному рівні. У цьому дусі співпраці місцеві жителі можуть бути залучені в якості гідів, пропонуючи більш інтимне і особисте дослідження місць, таким чином долаючи розрив між минулим і сьогоденням.

Цифрова епоха надає унікальні можливості для інтерактивного та захоплюючого представлення маршрутів пам'яті. Використання таких технологій, як додатки для смартфонів, QR-коди і доповнена реальність, може перетворити звичайний візит на захоплюючу подорож у часі. Ці цифрові інструменти не лише покращують досвід відвідувачів, але й задовольняють потреби технічно підкованого покоління, роблячи історію доступною і привабливою для ширшої аудиторії.

Однак делікатна природа маршрутів пам'яті, часто переплетених з болем і втратами, вимагає делікатного та етичного підходу. Зображення історичних

конфліктів і трагедій має відбуватися з максимальною повагою до жертв, уникаючи сенсаційності та політизації. Така етична позиція гарантує, що маршрути пам'яті слугуватимуть своїй меті - вшануванню пам'яті та рефлексії, а не роз'ятруванню старих ран.

Міжнародні партнерства та сертифікації, такі як ЮНЕСКО чи Європейська спадщина, можуть підвищити статус українських маршрутів пам'яті на світовій арені. Таке визнання не лише приваблює міжнародних відвідувачів, але й підкреслює універсальну цінність пам'яті та уроків, які дає історія.

Крім того, інтеграція освітніх програм та заходів навколо маршрутів пам'яті може поглибити залучення громадськості до історії. Майстер-класи, виставки та семінари можуть сприяти діалогу та порозумінню, встановлюючи зв'язки між минулим та сучасними проблемами. Цей освітній аспект перетворює маршрути пам'яті на живі аудиторії, де підкреслюється актуальність історії для сьогодення.

Туристичні враження є гнучкими і ними можна керувати за допомогою маркетингових комунікацій. Більшість туристичної реклами зосереджена на залученні нових мандрівників до дестинації за допомогою реклами, яка продає їм ті види вражень, на які вони можуть розраховувати. Це дослідження демонструє потребу в управлінні постдосвідом. З одного боку, це дослідження дає можливість дестинаціям використовувати рекламу та інші комунікації для трансформації спогадів туристів про враження від подорожі. З іншого боку, враховуючи обсяг зовнішнього пошуку та популярність усних розповідей, дестинаціям також потрібно буде знайти спосіб, щоб спробувати управляти цими комунікаціями. Загальноприйнято вважати, що якщо туристи задоволені дестинацією, вони з більшою ймовірністю повернуться і розкажуть іншим про свій досвід. Звернення до минулого досвіду через автобіографічну рекламу - це один із способів змусити туристів згадати своє минуле.

Насправді, реклама, яка має на меті заохотити нових відвідувачів, також може мати ефект реконструкції того, як минулі відвідувачі пам'ятають свій досвід. У сфері досліджень туристичної пам'яті, що розвивається, існує безліч

напрямків для майбутніх досліджень. Наприклад, майбутні дослідження можуть вивчати час контакту після пережитого досвіду, відповідаючи на такі питання, як Чи існує критичний момент, коли дестинація повинна зв'язатися з туристами, щоб не втратити їхні спогади? Чи існує момент у часі, коли туристи, ймовірно, переглянуть свій минулий вибір дестинації? Чи існують періоди, коли спогади туристів найбільш схильні до переосмислення та спотворення?

Інші дослідження можуть бути зосереджені на різних вікових групах. Чи існують якісь монументальні життєві події, що відрізняють кожне покоління, які можна було б використати як частину ностальгічних кампаній і включити в певні цільові дестинації? Чи можуть різні вікові групи бути більш сприйнятливими до різних типів контактів після пережитого? Покоління Y та X, які вважаються більш технічно підкованими, можуть бути більш сприйнятливими до блогів та дискусій на веб-сайтах, тоді як бєбі-бумери можуть бути не такими довірливими, а отже, не такими охочими використовувати цю інформацію для реконструкції власної пам'яті. Вивчення пам'яті є складним і пропонує багато цікавих майбутніх досліджень для дослідників туризму.

Отже, розробка та популяризація маршрутів пам'яті в Україні є багатогранною справою, яка вимагає ретельного планування, співпраці та глибокої поваги до історії. Створюючи цікаві, інформативні та шанобливі маршрути пам'яті, Україна може не лише вшанувати своє минуле, але й прокласти шлях до майбутнього, де уроки історії сприятимуть культурі порозуміння та миру. Через ці шляхи пам'яті тіні минулого можуть вести нас до більш просвітленого і співчутливого світу.

3.4 Маршрут пам'яті російсько-української війни (Київщина)

Створення "маршрутів пам'яті" Київщиною, присвячених подіям російсько-української війни, є важливим кроком у вшануванні героїзму і стійкості українського народу, а також у збереженні історичної пам'яті для майбутніх поколінь. Нами був розроблений спеціальний маршрут місцями пам'яті, який охоплює пам'ятні місця міст-героїв Гостомеля, Бучі, Ірпеня та селища Ворзель під назвою « Дорога сліз та героїзму» (рис.3.1).

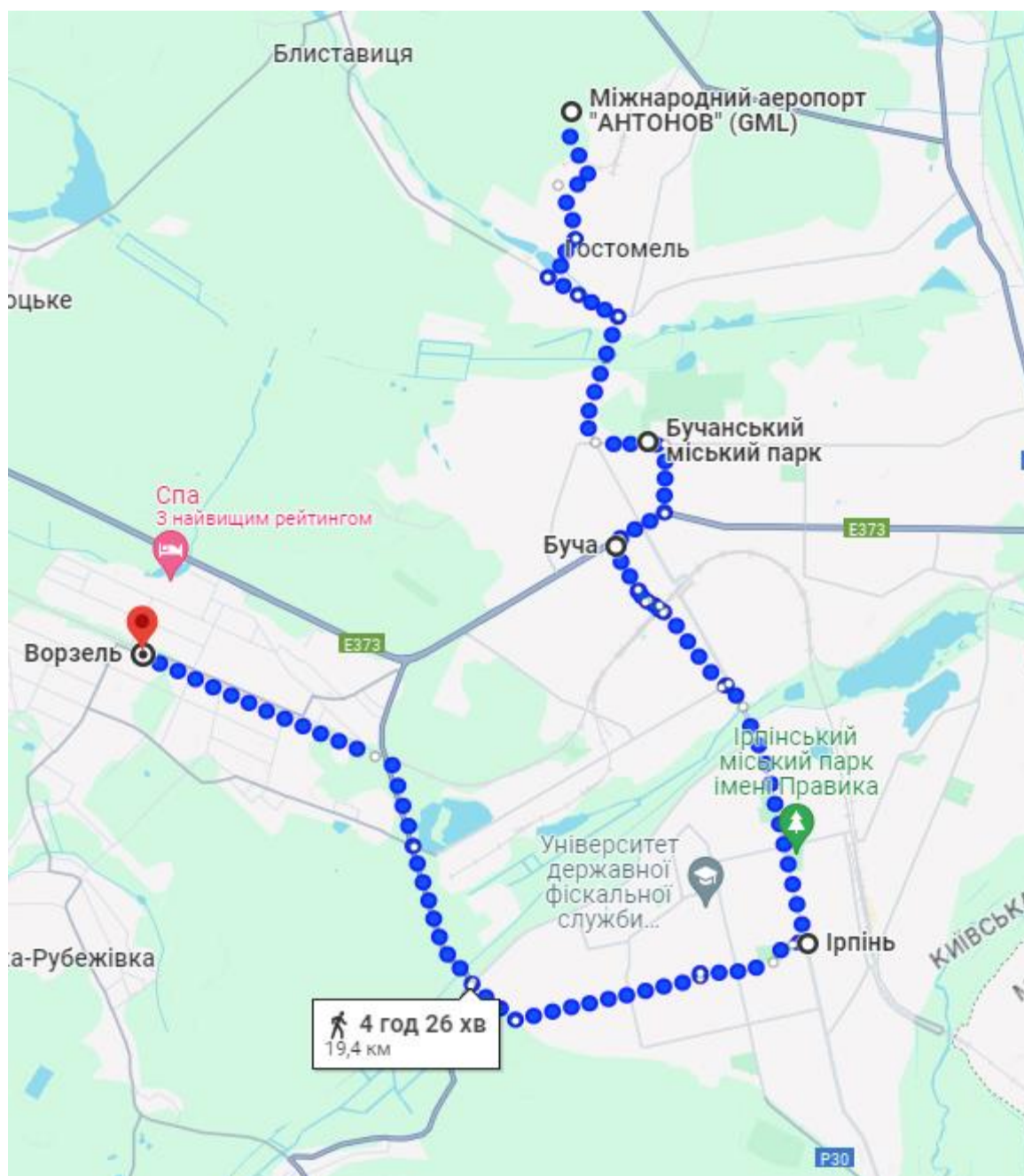

Рис. 3.1. Маршрут «Дорога сліз та героїзму»
<https://maps.app.goo.gl/813XHHJPJ2Q7SJp96>

Опис маршруту

1. Пункт "Оборона Гостомеля"

Етапи маршруту "Оборона Гостомеля"

Стартова точка: Меморіал у Гостомелі

- Опис: Відвідувачі збираються біля меморіалу, де їм розповідають про важливість Гостомеля в обороні Київщини. Тут можна побачити імена загиблих та вшанувати їх пам'ять.

Аеропорт "Антонов"

- Опис: Екскурсія до аеропорту, де відбувалися важливі оборонні бої. Розповіді про тактичні дії і значення аеропорту в обороні регіону. Можливість побачити залишки оборонних споруджень.

Тимчасовий меморіал загиблим захисникам

- Опис: Відвідування тимчасового меморіалу, де встановлені фотографії та особисті речі загиблих захисників. Відвідувачі мають можливість залишити квіти та вшанувати пам'ять загиблих.

Місцеві точки гуманітарної допомоги та відновлення

- Опис: Огляд місць, де розташовувались пункти гуманітарної допомоги та ініціативи з відновлення регіону після бойових дій. Розповіді про волонтерські та міжнародні зусилля на підтримку місцевої громади.

Завершальна точка: Центр допомоги постраждалим

- Опис: Візит до центру, де надається психологічна, матеріальна, та медична допомога постраждалим. Заклучна презентація про важливість спільноти та підтримки у відновленні після війни.

2. Пункт "Бучанський регіон"

Маршрут "Бучанський регіон" призначений для відвідувачів, які бажають дізнатися про трагічні події та героїзм місцевих жителів під час російсько-української війни. Цей маршрут об'єднує кілька ключових локацій у Бучі, які стали свідками значних випробувань.

Етапи маршруту "Бучанський регіон"

Стартова точка: Центр міста Буча

- Опис: Відвідувачі починають з центру міста, де організатори надають огляд історії Бучі і ролі, яку місто відіграло під час війни. Представляються фотографії до та після конфлікту.

Вулиці Бучі

- Опис: Прогулянка вулицями Бучі, де відбувалися численні зіткнення та де зафіксовані випадки великих руйнувань і цивільних жертв. Розповідається про конкретні події, пов'язані з кожним місцем.

Меморіал жертвам окупації

- Опис: Відвідування меморіалу, встановленого на честь загиблих цивільних осіб. Вшанування пам'яті жертв, можливість залишити квіти або символічні вінки.

Відновлені громадські будівлі

- Опис: Огляд будівель, які були відновлені після звільнення міста. Розповідь про зусилля з відновлення інфраструктури і повернення життя в місто.

Завершальна точка: Місцевий центр історії

- Опис: Відвідування центру історії, де можна переглянути документальні матеріали, особисті речі, світлини та інші експонати, що розповідають історію міста під час і після військових дій. Це також місце для лекцій та дискусій.

3. Пункт "Ірпінь: Місто-герой"

Етапи маршруту "Ірпінь: Місто-герой"

Стартова точка: В'їзд до Ірпеня

- Опис: Збір учасників екскурсії біля в'їзду в Ірпінь, де розповідається про стратегічне значення міста під час оборони Київської області. Встановлені інформаційні панелі з картами та фотографіями.

Мости Ірпеня

- Опис: Огляд ключових мостів, які стали ареною боїв і оборони. Розповіді про важливість цих мостів для логістики обох сторін та як вони були місцем значних зіткнень.

Райони інтенсивних бойових дій

- Опис: Проходження через райони, де відбувалися найінтенсивніші бої, з прикладами знищеної інфраструктури і зруйнованих будинків. Можливість почути історії місцевих жителів, які були свідками цих подій.

Переобладнані заклади

- **Опис:** Відвідування закладів, які були тимчасово переобладнані під шпиталі або прихистки для цивільних. Розповідь про героїчні зусилля медичних працівників та волонтерів.

Завершальна точка: Меморіал загиблим та музей місцевої історії

4. Пункт "Ворзель "

Етапи маршруту "Ворзель":

Стартова точка: Ворзель

- **Опис:** Відвідувачі збираються у центральній частині Ворзеля, де розповідається про історію населеного пункту і його роль у військових подіях. Інформаційні стенди і фотографії до і після військових дій дають уявлення про масштаби змін.

Місця загибелі цивільних та захисників

- **Опис:** Проходження місцями, де загинули мирні жителі та воїни. Розповіді про конкретні події та людей, що стали жертвами. Можливість вшанувати пам'ять, залишивши квіти або свічки.

Відновлені об'єкти інфраструктури

- **Опис:** Огляд об'єктів, які були зруйновані під час військових дій і вже відновлені. Розповідь про зусилля громади та підтримку з боку урядових та недержавних організацій у процесі відбудови.

Тематичні експозиції про військові події

- **Опис:** Відвідування місцевих виставок, де представлені артефакти, документи та особисті речі, які розповідають історію конфлікту. Відеоматеріали та свідчення очевидців допомагають краще зрозуміти події.

Завершальна точка: Парк Пам'яті та місця мирних зібрань громади

ВИСНОВКИ

Маршрути пам'яті здавна відіграють важливу роль у збереженні культурної та історичної спадщини, формуванні національної ідентичності та освітній діяльності. У сучасному контексті, в умовах глобалізації та зростаючої культурної інтеграції, значення цих маршрутів лише збільшується, пропонуючи унікальні можливості для культурного обміну та розвитку туризму. Дослідження маршрутів пам'яті в різних країнах дозволило виявити ключові аспекти та принципи їх створення, що можуть бути адаптовані та застосовані в Україні для розвитку власних проектів.

Маршрути пам'яті виступають не тільки як засоби збереження історичної пам'яті, але й як потужні інструменти освіти та культурного обміну. Вони дозволяють людям зануритись в історію, відчувати зв'язок з минулим та зрозуміти його вплив на сучасність. Через освітні програми та інтерактивні заходи, маршрути пам'яті сприяють глибшому розумінню історії та культури, формуючи у відвідувачів повагу до історичних подій та особистостей.

Розвиток маршрутів пам'яті має значний соціально-економічний вплив. Вони приваблюють туристів, стимулюючи місцеву економіку через створення нових робочих місць, залучення інвестицій та підвищення доходів від туризму. Крім того, маршрути пам'яті сприяють соціальній інтеграції, зміцненню громади та залученню молоді до культурного життя регіону.

Завдяки глобалізації та прогресу в технологіях, маршрути пам'яті набувають нових форм, зокрема через використання цифрових інструментів для інтерактивного залучення відвідувачів. Віртуальні тури, мобільні додатки та аудіогіди розширюють можливості для освіти та залучення, дозволяючи людям з усього світу відвідувати маршрути пам'яті без фізичного переміщення.

На основі міжнародного досвіду, для України важливо адаптувати найкращі практики з огляду на національні культурні особливості та історичний контекст. Це означає створення маршрутів, що відображають унікальну українську історію, залучення місцевих громад до їх розробки та управління, а також інтеграцію освітніх та культурних програм.

Розвиток маршрутів пам'яті вимагає стратегічного підходу та ефективного управління, що включає довгострокове планування, сталість фінансування, а також моніторинг та оцінку їх впливу на суспільство та економіку. Важливо також враховувати потреби та інтереси різних груп населення, забезпечуючи інклюзивність та доступність маршрутів для всіх верств населення.

У березні 2024 року ми провели онлайн-опитування, метою якого було оцінити рівень обізнаності респондентів про маршрути пам'яті. Опитування було розповсюджене через соціальні мережі Facebook та Instagram і залучило 130 учасників різного віку та занять. Опрацювання даних виявило, що більшість респондентів (60%) дізналися про маршрути через інтернет, що підкреслює значення цифрових медіа у просуванні культурних ініціатив. Також виявлено, що дві третини опитаних вже відвідували маршрути пам'яті, а військові меморіали мають найбільший емоційний вплив на відвідувачів. Пішохідні тури виявилися найпопулярнішим типом маршрутів, і більшість респондентів висловили бажання відвідувати такі місця регулярно, щонайменше раз на місяць. Вартість відіграє ключову роль у рішенні про відвідування, та майже дві третини респондентів рекомендували б відвідування маршрутів пам'яті іншим. Високу значимість маршрутів пам'яті для збереження історичної пам'яті відзначили 83% учасників. Рекомендації, отримані з результатів опитування, вказують на необхідність розширення інтерактивності та інформативності маршрутів для покращення користувацького досвіду та залучення ширшої аудиторії.

Також нами було проведено дослідження серед респондентів, щодо обізнаності про маршрути пам'яті:

В рамках дослідження було розроблено спеціалізований маршрут пам'яті, присвячений героїчній обороні Київщини під час російсько-української війни. Цей маршрут об'єднує ключові локації, де відбувалися значущі оборонні бої та події, відзначаючи героїзм і стійкість українського народу. Включення таких пунктів, як "Оборона Гостомеля", "Бучанський регіон", "Ірпінь: Місто-герой", та "Ворзель", дозволяє вшанувати пам'ять загиблих та героїчні зусилля захисників. Ці місця слугують як платформа для освітніх заходів, збагачують історичну

пам'ять та підтримують культурну ідентичність громади. Маршрут включає відвідування меморіалів, історичних місць, центрів гуманітарної допомоги, і важливі об'єкти, що мають значення для місцевої спільноти та відбудови регіону.

Кожен етап маршруту містить інформаційні стенди, фотоекспозиції та надає можливість відвідувачам безпосередньо зануритися в історію та відчуті глибокий зв'язок із минулим, що сприяє кращому розумінню історичних подій та їх впливу на сучасність. Завдяки цій роботі маршрути пам'яті в Київщині стають важливими інструментами не лише культурної політики, але й соціального відновлення та психологічної реабілітації громади після війни.

Висновки демонструють, що маршрути пам'яті є багатогранним інструментом, що може відігравати ключову роль у культурному розвитку, освіті та соціально-економічному зростанні країни. Україні слід активно використовувати ці інструменти для зміцнення національної ідентичності та сприяння міжкультурному діалогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Apaydin, V. Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction. UCL Press, JSTOR. 2020. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13xpsfp> .
2. Asplet M. and Cooper M. Cultural designs in New Zealand souvenir clothing: the question of authenticity. *Tourism Management*. 2000.Vol. 21, No. 3, pp.307-312
3. Assmann, J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. Beck. 1992. 344. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1168jkj>
4. Flognfeldt T. Cultural Attractions along the Tourist Routes, Paper presented at the Trails in the Third Millenium Conference, Cromwell, Otago, New Zealand. Proceedings edited by Higham & Kearsley. 1997
5. Flognfeldt T. Developing new tourism products in the “Primary attraction shadow”, Paper presented at the 3rd European TTRA Conference, Kiruna Sweden, Later revised for presentation in Dubrovnik, Croatia, 2002.
6. ДАРТ: створення туристичних кластерів і розробка карти маршрутів пам'яті - пріоритети на 2024 рік. *Інтерфакс-Україна*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/965638.html>
7. MacCannell, D., 1976. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. New York: Schocken Books. Mercer, C., 2004.
8. Moulin, C. & Boniface, Pr., Routeing Heritage for Tourism: Making Heritage and Cultural Tourism networks for Socio-Economic Development. *International Journal of Heritage Studies*. 2001. 7(3). pp. 237-248. URL: <https://doi.org/10.1080/13527250120079411>
9. Ustymenko, L. Weekend tourism as a cultural phenomenon. *Культура і мистецтво у сучасному світі*, 2016.17, 11–16.
10. C. Mercer Museum Impact Assessment. A Practical Guide. MLA: Renaissance South West. Moomas, H., 2004.

11. Mommaas, J.T Cultural Clusters and the Post-Industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy. *Urban Studies*. Vol. 41, No 3, March.
12. Boniface Priscilla. Managing Quality Cultural Tourism. London and New York: Routledge. Briassoulis, H., 2002.
13. Boniface, Pr Residents' perceptions of the cultural benefits of tourism. *Annals of Tourism Research*. 1995. Vol. 29, No. 2, pp.303–319.
14. Briassoulis Helen. Sustainable tourism and the question of the commons. *Annals of Tourism Research*, 1995. Vol. 29, pp.1065-1085.
15. Боженко Д. На Київщині створюють маршрути національної пам'яті: як цей процес відбувається в Ірпені. Незламні.City. URL: <https://nezlamni.city/articles/334880/na-kiivschini-viznachat-miscya-pamyati-geroizmu-ukrainskogo-narodu-scho-ce-> (дата звернення: 10.05.2024).
16. Вишневецька О. О. Феномен туризму у сучасному соціокультурному просторі. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2009
17. ДАРТ об'єднує представників держави та громадськості, щоб розробити стратегію відвідування місць пам'яті війни. ДАРТ. 2022. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-obiednuie-predstavnikiv-derzhavita-gromadskosti-shchob-rozrobiti-strategiyu-vidviduvannya-misc-pamyati-viyni> (дата звернення: 10.05.2024).
18. Дорош С., Зануда А. Пів року війни Росії проти України у 10 цифрах. BBC News Україна. 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62610639>
19. Заваріка, Г. М., Зеленко, О. О. Сталий туризм як інструмент збереження культурної спадщини та відновлення постраждалих територій. *Економіка та суспільство*. 2022. 39. URL: <https://www.economyandsociety.in.ua>
20. Заставецький, Т. Б., Заставецька, Л. Б. «Похмурий туризм» як відображення трагічних подій у історії та культурі народів. *Рекреаційна географія і туризм*. Наукові записки. 2011. 1, 101–107.
21. Казьмирчук М. Меморіальний і ностальгійний туризм у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Історія*, 2016. 4 (131), 20–31

22. КМІС. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://surl.li/plqyi>
23. Кржиковська К. . Створено реєстр пошкоджень культурних цінностей в Україні. Polska Agencja Prasowa SA. 2022. URL: <https://www.pap.pl/ua/news%2C1196104%2Cstvoreno-reestrposhkodzen-kulturnikh-cinnostey-v-ukraininarazi-u-spisku-277>
24. Кузик, С. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2010. 254 с.
25. Мапа культурних втрат. Український культурний фонд. 2022. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/>
26. Маньків Н. Меморіал 11-го вересня. Visit New York City. 2022. URL: <http://visitnyc.com.ua/pro-new-york/memorial-11>
27. Поворотна точка в історії. В Україні створять маршрути пам'яті війни. РБК-Україна. 2022. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/povorotnaya-tochkaistorii-ukraine-sozdadut-1663242637.html>
28. ПРО ПРОЕКТ (2022). Війна впритул. URL: <https://war.city/about-us/>
29. Рикер, П. Яким має бути новий етнос Європи? *Критика*. 2004. Рік IX, число 6 (92), 2–4. URL: [https://krytyka.com.ua/articles/yakym-maie-butyy-etos-evropy](https://krytyka.com.ua/articles/yakym-maie-butyy-novyuy-etos-evropy)
30. Смирнов, І., Любіцева, О., Джибо, Ц. Пам'ятки Голокосту в Кам'янці-Подільському як ресурс для розвитку туризму. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм*. 2021. 4 (2), 149–162
31. Стратегію відвідування місць пам'яті війни планують створити в Україні. (2022). URL: www.the-village.com.ua/village/culture/culturenews/330575-strategiyu-vidviduvannya-mists-pamyati-viyni-planuyut-stvoriti-v-ukrayini
32. Устименко Л. М. Реалізація культурно-просвітнього потенціалу туризму в організації дозвілля молоді [Автореф.дисертації кандидата педагогічних наук, КНУКіМ, Інститут проблем виховання НАПН України]. 2001

33. Шиян О. Не забувати і не травмувати. *ZAXID.NET*. URL: https://zaxid.net/ne_zabuvati_i_ne_travmuвати_pro_turizm_v_ukrayini_i_zmini_n1570323
34. Соколова Ю. В Україні планують створити маршрути пам'яті про наслідки війни з РФ. Держтуризму. *Факти*. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220424-v-ukrayini-planuyut-stvoryty-marshruty-pamyati-pro-naslidky-vijny-z-rf-derzhтурызму/>. (Дата звернення: 01.04.2024)
35. Яріко М. О. Меморіальний туризм як інструмент примирення. Східна Україна на початку ХХІ століття. *Теорія, практика та інновації розвитку туристичної і готельно-ресторанної індустрії*: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конф., 29–30 трав. 2019 р. ВПЦ «Візаві». 2019. с. 170–172.
36. The ICOMOS charter on cultural routes. International Council on Monuments and Sites (ICOMOS). URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf (дата звернення: 24.04.2024).
37. Adorno, T. The Meaning of Working Through the Past. *Untouchable stock*, 2005. 2. 40–41.
38. All you need to know about us... *P'tit train de la Haute Somme*. URL: <https://www.petittrainhautesomme.fr/all-you-need-to-know-about-us/>
39. Contributors to Wikimedia projects. Oregon Trail – Travel guide at Wikivoyage. *Wikivoyage – The free worldwide travel guide that you can edit*. URL: https://en.wikivoyage.org/wiki/Oregon_Trail (date of access: 24.04.2024).
40. Cultural Routes of the Council of Europe URL: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes> (date of access: 15.05.2024).
41. Great-Yarmouth-South-Quay-Heritage-Trail-(Heritage-Trail). Norfolk Heritage Explorer. URL: [https://www.heritage.norfolk.gov.uk/record-details?TNF2259-Great-Yarmouth-South-Quay-Heritage-Trail-\(Heritage-Trail\)](https://www.heritage.norfolk.gov.uk/record-details?TNF2259-Great-Yarmouth-South-Quay-Heritage-Trail-(Heritage-Trail)) (date of access: 24.04.2024).

42. Gressenhall-Farm-Heritage-Trail-(Heritage-Trail). *Norfolk Heritage Explorer*. URL: [https://www.heritage.norfolk.gov.uk/record-details?TNF1186-Gressenhall-Farm-Heritage-Trail-\(Heritage-Trail\)](https://www.heritage.norfolk.gov.uk/record-details?TNF1186-Gressenhall-Farm-Heritage-Trail-(Heritage-Trail)) (date of access: 24.04.2024).
43. Heritage Trails. Norfolk Heritage Explorer. URL: <https://www.heritage.norfolk.gov.uk/heritage-trails> (date of access: 24.04.2024).
44. History Treks - LRE Foundation. *LRE Foundation*. URL: <https://www.lre-foundation.org/history-treks/> (date of access: 16.05.2024).
45. Mandel R., Lehr R. Failing to remember: afterlives and Stolpersteine in the Nordic region. *Journal of Jewish Studies*. 2020. Vol. 71, no. 2. P. 365–396. URL: <https://doi.org/10.18647/3464/jjs-2020> (date of access: 16.05.2024).
46. Nitshe F. Pro koryst i shkodu istorii dlia zhyttia / Tvory v 2-kh tomakh. T.1. M., 1990. S.168-179
47. Nora, P. Vsemirnoe torzhestvo pamyati [World commemoration]. Neprikosnovennyi. 2005
48. Pauls E. P. Trail of Tears | Facts, Map, & Significance. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/event/Trail-of-Tears> (date of access: 24.04.2024).
49. Randonnées historiques alsace. *Musée Mémorial du Linge*. URL: <https://linge1915.eu/randonnees-historiques-alsace/> (date of access: 24.04.2024).
50. Viko Dzh. Osnovy Novoi nauky pro zahalnu pryrodu Natsii: Per. z ital. M. - K.: REFL - book - YSA. 1994 .656 s.
51. Handbook on Marketing Transnational Tourism Themes and Routes, UNWTO, Madrid, 2017. URL: <https://doi.org/10.18111/9789284419166>.
52. Arion O., Kulagina A. The role of memory routes in the modern tourist dimension. *Constructive geography and rational use of natural resources*. Vol.4. special (2024). pp. 123-131. <https://doi.org/10.17721/2786-4561.2024.4.special-19/19>

53. Joubert S. 10 Best Jobs After the Military. Northeastern University, 9 April 2020. URL: <https://www.northeastern.edu/bachelors-completion/news/top-jobs-for-veterans-after-the-military> (date of access: 28.04.2024).
54. Piskóti I., Nagy K. Individual and social marketing in cultural routes operation. *International Journal of Tourism and Hospitality*. 2021. Vol. 1, No. 1. Pp. 14-24. URL: <https://doi.org/10.51483/IJTH.1.1.2021.14-24> (date of access: 16.04.2024).
55. Васірук І. Феномен історичної пам'яті: історіографічний аспект. *Україна–Європа–Світ = Ukraine–Europe–World: міжнародний збірник наукових праць. Сер. Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 9. С. 311-316. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/26600>
56. Underground Railroad. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Underground_Railroad
57. Stolperstein. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Stolperstein>

ДОДАТКИ

Опитувальник «Маршрути пам'яті»

1. Як ви дізналися про "маршрути пам'яті"?
  - Через інтернет
  - Від друзів або родини
  - Через соціальні мережі
  - Інше (будь ласка, уточніть)
2. Чи відвідували ви коли-небудь "маршрути пам'яті"?
  - Так
  - Ні
3. Якщо ви відвідували "маршрути пам'яті", які місця залишили у вас найсильніше враження?
  - Військові меморіали
  - Історичні будівлі
  - Музеї
  - Природні пам'ятки
  - Інше (будь ласка, уточніть)
4. Які елементи "маршрутів пам'яті" вам здались найцікавішими?
  - Інформаційні таблички
  - Екскурсоводи
  - Інтерактивні експонати
  - Мобільні додатки для гідів
  - Інше (будь ласка, уточніть)
5. Який тип "маршрутів пам'яті" ви б вважали найбільш привабливим?
  - Пішохідні тури
  - Велосипедні тури
  - Автобусні тури
  - Віртуальні тури
6. Як часто ви б хотіли відвідувати "маршрути пам'яті"?
  - Раз на тиждень

- Раз на місяць
  - Раз на кілька місяців
  - Раз на рік
7. Які фактори впливають на ваш вибір відвідувати "маршрути пам'яті"?
- Вартість
  - Доступність
  - Інформативність
  - Рекомендації знайомих
  - Погодні умови
8. Чи рекомендували б ви "маршрути пам'яті" іншим?
- Так, обов'язково
  - Можливо
  - Не впевнений
  - Ні
9. Як ви оцінюєте загальну значимість "маршрутів пам'яті" для збереження історичної пам'яті?
- Дуже високу
  - Високу
  - Середню
  - Низьку
10. Які покращення або зміни ви б хотіли побачити в "маршрутах пам'яті"?
- Більше інформаційних матеріалів
  - Кращу логістику
  - Більше інтерактивних елементів
  - Більше різноманітності маршрутів
  - Інше (будь ласка, уточніть)